

Զ. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ

ԶԻ ՔՈ Է ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Հալածումները շարքէն կը մնային հրատարակելիք հինգերորդ եւ վեցերորդ հատորները: Հինգերորդին վերնագիրն է՝ «Տիգրան»: Այն վէպն է՝ զոր երկար ատեն՝ Որբունի կ'ուզէր հրատարակել «Վարձու սենեակ» վերնագիրով: Կը հրատարակուի առանձին հատորով երբ պարագաները թոյլատրեն: Հոս վեցերորդն է որ կը ներկայացնենք: Իսկական հատոր մը չի կազմեր, եւ այդ է որ կարելի կը դարձնէ ԿԱՄԻ մէջ իր հրատարակութիւնը: Մեքենագրուած բնատիպը, զոր ունինք մեր տրամագրութեան տակ, վերջնական բնոյթ մը կը կրէ սակայն: Կը բաղկանայ 29 մեքենագրուած էջերէ, եւ ունի վերջին էջին՝ Որբունիի ստորագրութիւնը: Գլուխի էջին վրայ, Որբունիի անունին տակ՝ գրուած է նախ մեքենայով՝ ՄԱ-ԿԱՌՈՅԾԸ, որուն վրայ յետոյ մատիտով գիծ մը քաշուած է: Նոր վերնագիրը գրուած է գրիչով ատոր վերեւը՝ «Զի քո է կարողութիւն»: Տակը՝ մեքենագրուած՝ «Վէպ», «Փարիզ», ու թուականը՝ գրիչով՝ 1977, 4 Յուլիս: Որքան որ կը յիշենք՝ 1980ին է որ Որբունի յանձնած է մեզի մեքենագիր այս օրինակը, որ իր ձեռքով բազմաթիւ սրբագրութիւններ կը կրէ նաեւ: 1980ին է, ուրեմն իր արկածէն ետքը, որ մեքենագրած է տետրակի մը մէջ գտնուող այս էջերը, ու վերջաւորութեան իր ստրագրութիւնը դնելով՝ վեցերորդ հատորին վերջնական տարբերակը նկատած է զանոնք: Պատճառը անշուշտ այն ըլլալու է՝ որ այլեւս անկարող կը զգար ինքզինք շարունակութիւնը խմբագրելու, բայց պէտք չէ զանց առնել իր որոշումը, առով՝ վէպը վերջացած ու վերջնական նկատելու, հակառակ իր կարճութեան: Վերջին ամիսներուն, երբ աշխատելու իր կարողութիւնը ամբողջովին վերագտած էր, Որբունի դբադած է միայն իր Օրագրին մեքենագրութեամբ: Իր նպատակն էր այդ աշխատանքը վերջացնելէ յետոյ՝ շարքին վերջին հատորին անցնիլ, որ պիտի կոչուէր «Զրհեղեղէն առաջ», ու պիտի ունենար իրրիւ գլխաւոր դէմք՝ հայրը: (Զրհեղեղին ի'նչ րոյալը գրուած է «Ասփորական օր մը» վէպին մէջ, Պէյրութ, 1974, էջ 65, Երբ մայրը կ'ըսէ. «հայրիկդ ալ կը գրէր...: Երկինքէն այնքան ջուր թափեցաւ անկէ ի վեր»):

1980ին երբ ԿԱՄի ատաղին թիւը կը պատրաստէինք, Որբունի ողջ էր տակաւին, ու մասամբ իրեն հետ վերանայած էինք «Մահազդ»ի բնատիպը: Վերջնական տարբերակը, ԿԱՄի մէջ հրատարակուած, վաւերացուած էր իր կողմէ: Յետ մահու հրատարակութիւնները սակայն այդ բախտը չեն կրնար ունենալ: Եւ նորին հարց մը կը ծագի այդտեղ: Որովհետեւ ամէն ընթերցող գիտէ, եւ Որբունիի նախորդ հրատարակութիւնները, մանաւանդ՝ «Ասֆալթը» փաստ են ատոր, որ Որբունի չէր տիրապետեր իր նախադասութեան վազքը, ամենէն առաջ՝ անոր առաջին բխումովը: Որոշ պարագաներու՝ մեքենագիր տարբերակը բարեփոխութիւններ կը բերէր, բայց ո՛չ միշտ, եւ ո՛չ ամբողջովին: «Ասֆալթը»ի խղճալի վիճակը կը բացատրուի օրինակ անով՝ որ ո՛չ մէկ վերանայում ու սրբազրութիւն չէ կատարուած Որբունիին կողմէ առաջին հոսքէն յետոյ: Տպագրութեան պայմաններն ալ կացութիւնը չեն բարելաւած: Կը համարձակինք հոս յայտարարելու, որ ոճիւր մըն էր Որբունիի գործերուն հրատարակիչներուն կողմէ գործուած՝ Որբունիի էջերը հրատարակելը այնպէս՝ ինչպէս գտած են զանոնք: Խափանարարութիւն բառը տեղին պիտի ըլլար հոս: Որովհետեւ հրատարակիչի մը պարտականութիւնն է՝ իրեն յանձնուած ձեռագիրը հեղինակին հաւանութեամբ՝ տարրական կերպով գոնէ՝ կարգի բերելու: Այդ պարտականութիւնը ձգուեր է հաւանաբար տպագրական մեքենաներուն: Եւ հրատարակիչներու թերացումով՝ Որբունի մնացած է խոցելի ու խոցուած գրագէտ մը: Հրատարակիչներու պարտականութիւնն էր ըսինք, որովհետեւ երբ մէկը յանձն կ'առնէ գործի մը հրատարակութիւնը, երբ դոյզն չափով կը հաւատայ այդ գործին, յանձն պիտի առնէ նաեւ իր ժամանակը վատնել ուրիշի մը գործին վրայ, հեղինակին հետ աշխատանքի լծուիլ, առնուազն՝ լեզուական աչքառու թերացումները շտկելու համար: Եւ եթէ չի հաւատար այդ գործին, այն ատեն՝ չի հրատարակեր զայն: Հաւատքը գործի ամբողջութեան կը վերաբերի, եւ կ'ենթադրէ յարգանք մը այդ գործի նրեւոյթին հանդէպ, բառը առնելով իր կըրկնակ իմաստովը:

Անոնց համար ուրեմն՝ որոնք կ'ուզեն ուսումնասիրել ու խնդրոյ առարկայ դարձնել Որբունիի տիրապետութեան պակասը իր նախադասութեան հոսքին վրայ, տրամադրելի ահագին նիւթ կայ արդէն իսկ հրատարակուած գործերով: Ինչպէս «Մահազդ»ի պարագային՝ տարբերակը որ կը տրուի հոս, սրբազրուած տարբերակ մըն է: Բայց հոս, ինչպէս պիտի ըլլայ նաեւ «Տիգրան»ի պարագային, մեր սրբազրութիւնները վաւերացուած չեն Որբունի

նիին կողմէ: Մեր պատասխանատուութեամբ է որ կր կատարենք զանոնք, եւ այդ պատճառով այ՝ անհրաժեշտ նկատեցինք Ներկայ ծանօթութիւնը: Այնպէս կը թուի մեզի՝ որ այդ իրաւասութիւնը ունինք, եւ ունինք Որբունիի վստահութեամբ իսկ: Բայց ունինք զայն մանաւանդ ամիսներու, թերեւս տարիներու այն աշխատանքով՝ որ կատարած ենք Որբունիին հետ, «Ասփալթ» վէպին ամէն մէկ նախադասութիւնը իրեն հետ ժամերով մաղէ անցուցած ըլլալով, այդ վէպին ֆրանսերէն թարգմանութեան առիթով: Կր վերադառնանք օր մը այդ հարցին՝ թէ ինչպէ՛ս պէտք է մեկնարանել վերը յիշուած «սիրապետութեան պակասը», եւ ինչպէ՛ս պէտք է հասկնալ այդ տեղ մը ահաւոր իրողութիւնը՝ որ հայ վէպի մը բուն բնատիպը կրնայ իր ֆրանսերէն թարգմանութիւնը ըլլալ: Բուն բնատիպը, այն իմաստով՝ որ վաւերացուած տարբերակն է: Կը կարծենք որ հոս հրատարակուած էջերու պարագան շատ տարբեր է, գրութեան հետ իր ենթադրած յարաբերութեամբը, եւ նոյնիսկ եթէ վաւերացումի կարելիութիւնը չկայ այլեւս: Բայց կը կարծենք մանաւանդ որ հրատարակիչի մեր պարտականութիւնը կատարեցինք:

Մեր սրբագրութիւնները եղան, որքան որ կարելի էր՝ հպանցիկ. կէտադրումի, բառերու կարգի եւ շարահիւսութեան վերաբերող բարեկարգումներ: Մէկ տեղ միայն, վերջաւորութենէն երկու էջ առաջ, ամբողջովին անհասկնալի նախադասութիւն մը ստիպուեցանք վերակազմել: Այդ կէտը նշեցինք աստղով մը: Անկարելի էր կատարուած սրբագրութիւնները, յաճախ՝ չնչին, ցոյց տալ ծանօթութիւններով: Եթէ ատոր պէտքը զգացուի օր մը՝ ատոր պարտականութիւնը կ'իյնայ մեր յաջորդներու ուսերուն:

Այս էջերը կը բաղկանան մէկ տեսարանէ միայն. պատմողը, որ այդ օրը իր կէնը՝ Շուշանը հողին յանձնած է (թէեւ սկիզբը՝ մէկ տողով կը խօսուի իրենց ամուսնալուծումին մասին), այցելութեան կ'երթայ Վարդսեաններուն ու գիշերը տուն կը վերադառնայ: Պատմողը նկարիչ է, ու իր հետը բերած է ըստ երեւոյթին Վարդսեաններու տղուն՝ Մանուկին նկարը: Այս մանրամասնութիւնները կու տանք որովհետեւ Որբունի սխալ մը ըրած է այս տողերուն մէջ: Սխալը հետեւեալն է, Որբունի պատմող նկարիչին անունը դրած է Արմէն (մէկ անգամ՝ Վարդսեաններու աղջիկը կը կոչէ գինք Արմենակ): Բայց Հալածուածներու նախորդ հատորներուն մէջ՝ Արմէնը Մինասին ու Շուշանին սկզբիկ եղբայրն է: Նկարիչը որ «Սովորական օր մը»ի մէջ Շուշանին սիրահարն է՝ կը կոչուի Արամ

(տե՛ս այդ վէպին մէջ՝ էջ 87: Նկարիչ ըլլալը կը հաստատուի էջ 91): Պէտք է ենթադրել որ Արամը ամուսնացեր է Երագեաններու Շուշանին հետ, ու կորսնցուցեր է իր կինը: Սխալը հասկնալի է երկու անուններու մօտիկութեամբը թերեւս, ու նկատի առնելով նաեւ այն հանգամանքը՝ որ «Սովորական օր մը» կը գրուէր 1968 կամ 1969ին (անկէ էջ մը լոյս տեսած է Աճեկան պարբերականին մէջ, Պէյրութ, 1980ի 1-2 թիւին մէջ): Ատկէ յետոյ՝ տարիներ մնացած է Որբունի շարքին հինգերորդ հատորին վրայ, ուր այս դերակատարները չեն երեւիր բնաւ: Որբունիի բուն ստեղծագործական տարիները կը զետեղուին 1964ի եւ 1970ի միջեւ, տարիներ որոնց ընթացքին հինգ վէպ գրուած են, հաշուելով շարքէն դուրս գտնուող «Եւ եղեւ Մարդ»ը: 1977ին, այսինքն՝ «Սովորական օր մը»ի խմբագրութենէն ութ տարի ետքը, Որբունի կրնայ չփոթած ըլլալ անունները: Բոլոր այս պատճառները պիտի արդարացնէին հոս եւս՝ սրբագրութիւն մը մեր կողմէ, Արմէնը փոխելով Արամի: Նախընտրեցինք չկատարել այս սրբագրութիւնը, ու ձգեցինք պատմող նկարիչին անունը՝ Արմէն: Բայց անհրաժեշտ նկատեցինք այս լուսաբանութիւնը:

Ի վերջոյ՝ տուն եկայ: Չեմ կրնար ըսել որ այս էր լաւագոյն լուծումը, բայց չէի կրնար անվերջօրէն մնալ Մանուկին քով, որքան ալ ան պրնդած ըլլար: «Տուն մի՛ երթար ասանկ օրով, միմակ մնալը աղէկ բան չէ», ըսաւ, եւ յետոյ՝ խորունկ շունչ մը քաշեց, կարծես ամբողջ աղիքները բերնէն դուրս թափելու ճիգով մը, ու աւելցուց. «ասանկ ալ պիտի վերջանար արդէն»: Ատկէ ետք՝ ա՛լ բերանը չբացաւ մինչեւ ամբողջ ժամեր տեսած այցելութեանս: Իրիկուն մը ամառուտին մէջ խրած նաւու մը պէս՝ ինկեր էինք Մանուկին հետ, մեր յարաբերութիւններուն նոսրանալէն առաջ, ծառուղիին վրայի այդ սրճարանը: Մանուկը չէր սիրեր Հայերու յաճախած սրճարանը, քիչ մը անդին, կայարան տանող խոշոր սանդուխին վարի կողմը, լայնատարած կասկեմիներու ուղիին վրայ, միշտ հայ յաճախորդներու բարձրադադակ ճառերով թնդացող: Հոս լաւ էր, իրապէս լաւ, ո՛չ մէկը կը խանգարէր մեր երկար խօսակցութիւնները, նոյնիսկ ամառը՝ երբ ծովախորշէն հաճելի հով մը կը փչէր՝ մենք ներսէն դուրս չէինք գար պատըշգամին վրայ քիչ մը զովանալու: Իրականին մէջ՝ մեր յարաբերութիւնները շատոնց խզուած էինք, բայց երբ իրարու կը հանդիպէինք փողոցը, կամ Հայերու յաճախած սրճարաններէն մէկուն մէջ, երբեք չէինք ըզզացներ թէ ինքնաբերաբար ժամանակի ընթացքին՝ խզում մը տեղի ունեցեր էր մեր բարեկամութեան մէջ, եւ թէ այդ խզումը ամբողջական էր, գլխով ոտքով անհետացած Շուշանին հետ ամուսնութենէս ետք: Անշուշտ ո՛չ՝ դանակի մէկ հարուածով, գառնուկ մորթելու պէս: Ի՞նչ, հոգիին մէջ գիշեր ցեցեկ սնուցուած զգացումները հազար ձեւով խառնշտկուելէ՝ վերջ՝ անանկ մէկ անգամէն կ'անհետանա՞ն. երբեմն բնա՛ւ չեն անհետանար, եղած տեղերնին կը կենան, ու ինքզինքնին ուտելու տեղ՝ քեզ կ'ուտեն: Շուշանը անանկ հաւու միս չէր, որ նստիս համով հոտով ուտես: Սկիզբը՝ երեսկախութիւն մըն էր. այսինքն՝ իր երեսը կախ էր շարունակ, գլուխը չէր կրնար վերցնել որ դէմքը տեսնէիր: Դէմքը կարծես ուռած էր, մինչդեռ հիմա՝ չոփ չոր է, կը հասկնա՛ս թէ ի՞նչ է ինքզինք ուտելը: Զիս տեսնուո՞ւն պէս՝ գլուխը կը դարձնէր ինձմէ, չտեսածի կու գար, բայց դէմքին ու վզին պնդութենէն գուշակելի էր չտեսնելու իր տառապակոծ ճիգը: Կամաց

կամաց է որ քինախնդութիւնը երեսկախութիւն դարձաւ, մինչեւ խաւարումը, մտքին մեկնումը, այսինքն՝ մոռացումը: Վերջերս՝ նախկին բարեկամ մը զարմանքով պատմեց ինծի՝ «այս ի՞նչ է եղեր Մանուկին, առջի օր հանդիպեցայ, երկար ատենէ ի վեր տեսնուած չէիք, ի՞նչ ընես, տասը տարին անցաւ, հիմա երկրացի եղանք, ասդին անդին պիտի վազես ամբողջ օրը, շատ դուրս ալ ելած չունիք, անանկ ջութակի եւ դաշնակի ալ գացած չունիք, ի՞նչ եղաւ սա մեր անուշիկ Շուշանը, ամէն բան մոռցանք, զիրար ալ մոռցանք, հա՛ ի՞նչ պիտի ըսէի, երբ անունդ տուի՝ դէմքը պռստեց, տակն ու վրայ ըրաւ, յիշողութիւնը պրկելու ձեռք առաւ եւ լանկարծ հարցոյց՝ ո՞վ է ատիկա, ես ատանկ մէկը չեմ ճանչնար: Անկեղծ կ'ըսեմ, անանկ պարզ ձեւակաւութիւն մը չէր, համոզուած էր որ այդ անունով մէկը չէր ճանչնար, մինչեւ որ մէկէն՝ ցնցոտմով մը տեղէն ցատկեց, հա՛ ըրաւ, մեր նկարի՜չը»:

Կ'ըսէի արդէն որ Մանուկ ծածկուտան է, ամէն ըսածին՝ միտքը ծածկելու փորձ մը կ'ընէ, կամ զոնէ՛ ըսածին կէտը, բայց ինծի հաւատացող կա՛ր: Զեմ գիտեր՝ ուրկէ՛ կու գայ որ ամէն մարդ այդ տղուն համար անսահման ներողամտութիւն մը ունի: Սալթաբեցա՛ւ, անպայման պատասխանատու մը կը փնտռէր. երբեք, բայց երբե՛ք՝ մէկու մը միտքէն իսկ չէր անցներ, որ ան, ա՛ն իսկ էր սալթաքումին պատճառը, որովհետեւ ծածկուտան է, երբ կը փորձէ բան մը ծածկել՝ կը ձախողի ու կը սալթաքի: «Դուն ինքդ կ'ապացուցանես, կ'ըսէր Շուշան, ապացոյց որ ծածկուտան չէ, քանի որ կը ձախողի: Կը նշանակէ որ այդ ճիղին մէջ անվարժ է, խակ է, իր նկարագրին գիծը չէ ծածկուտանութիւնը»: Ինչ ալ ըսեմ այդ տղուն մասին, կարեւորութիւն տուող չկայ, ամենէն առաջ՝ Շուշանը: Այլեւ «չկար» պէտք է ըսել Շուշանի պարագային, որ զարմանալի տկարութիւն մը ունէր այդ տղուն հանդէպ: Անպայման, ի զին ամէն բանի՝ պիտի պաշտպանէր զինքը, անոր համար՝ որ ան որոշ հակում մը, համակրանք մը, ըսենք բառը՝ պաշտամունք մը ունէր իրեն հանդէպ, բայց ո՛չ իմ սիրոյս պէս՝ տխուր, չարչարուած, այլ՝ զուարթ, ուրախ, մեծապէս զոհ իր հաշտոյն: Այս տեսակ առիթներով է որ դասակարգային բնագոյր կը յայտնուէր Շուշանին մօտ, ընտրութիւն մը, խտրութիւն մը կը յառաջացնէր նախկին մեծահարուստի տղուն, Մուշի գիւղացիին եւ Պոլսոյ բանաստեղծին միջեւ: Ի հարկէ՛ այսպէս պաղարիւնով, գրուածին պէս չէ՛ որ տեղի կ'ունենար բախիւնը: Կատարեալ պատռտութիւն մը կ'անցնէր մէկէն միւրը, պոռալով, լալով, Շուշան կը թոփահարէր ոտքերը, կը գոռգոռար. «բայց ի՞նչ տեսակ տղայ ես դուն, ամենամեծ բարեկամդ էր, ամէն օր միասին էիք, միայն կերածնի՛դ զատ տեղ կ'երթար, եւ հիմա ինծի՛ կ'ամբաստանես»: Ամիրեանները, Վարդուհանները, Նրազեանները մեծահարուստի համբաւով իրարու կապւած էին, թէեւ չէին կրնար ծածկել ներքին խժեքմանքները՝ հակառակ իրենց արտաքին սիրալիրութեան: Մեծահարուստի համբաւին պատճառով՝ Շու-

շան որբություն մը դարձած էր ինծի հետ իր ամուսնութեամբը, եւ իր ամուսնալուծութեան բուն գաղտնիքը հոնկէ կու գար, ինչպէս նաեւ այլազան ամբաստանութիւններ: Եթէ պատահէր որ ձեռքը կողոպտուի տուպրակին մէջ բռնած ըլլալու պէս՝ մարտնչէի Ծուշանին դէմ, ըսելով որ այդ մականբոյծին պաշտպանութիւնը շփոթ ու պղտոր բաներ կը պարունակէր, Ծուշան անմիջապէս կը փոփրէր, ոտքերը նորէն կը թոփահարէր, «ի՛նչ ունիս դուն այդ տղուն հետ, քեզի բան մը ըրած ունի», կատողեր եւ անոր դէմ»: Այո, ի՛նչ ունէի անոր դէմ: Նկարին պատմութիւնը չէր ամէն պարագայի: Ես ալ եթէ իրեն տեղը ըլլայի՝ հարկաւ պիտի մերժէի: «Կը ներես, Արմէն» ըսաւ, երբ դիմանկարը աչքերուն առջեւ դրի, կը ներես, այս նկարը սենեակիս պատէն չեմ կրնար կախել, իսկ ի՛նչ բանի պիտի ծառայէ եթէ սնտուկի մը տակը պիտի դրուի: Զէ՛, կը ներես, խորապէս զգացում եմ այս մերժումէս: Հասկցիր ինծի, մայրիկս իր վերջին աղամանդէ մատանին տրամադրած էր՝ ատոր համար, հաւանաբար ինձմէ յիշատակ մը պահելու համար իմ մօտալուտ մահէն վերջ: Գիտես թէ այս հիւանդութիւնովս երկար ապրելու յոյս չկայ: Ա՛խ, ինչպէ՛ս ըսեմ որ ներես: Սիրտս կտոր կտոր եղած է, չէ՛, չեմ կրնար մայրիկիս այդքան զոհողութիւն պատճառել անոր յիշատակ ձգելով այդ «մականբոյծը», բայց նաչէ՛, ատոր համար չէ որ կը մերժեմ: Երբ նկարին ետեւը գրած բառդ աչքիս զարկաւ, անմիջապէս կարծես ներքին խաւարներս լուսաւորուեցան եւ իրականութիւնը ինծի տրուեցաւ շառաչիւն ապտակի մը պէս: Հասկցի՛ր զիս, կ'աղաչեմ, Արմէն, գրեթէ երախտապարտ եմ քեզի այս պահուս, ի՛նչ կ'ըսեմ՝ գրեթէ՛, ո՛չ, ամբողջապէս պէտք էր ըսել, ինքզինքս ինծի ճանչցնելու քաջութեանդ համար: Զարմանալի, հիմա կը զգամ որ անսահման բան մը տեղի ունեցաւ մեր բարեկամութեան մէջ, ինչպէ՛ս ըսեմ, անիմանալի եւ ամբողջական, լաւի եւ վատի, լաւագոյնի եւ վատագոյնի ամբողջութիւն մը, ուր կարելի է ամէն բան ընել, առանց վիրաւորելու, առանց վիրաւորուելու, ընդհակառակը՝ այն խորունկ զգացումով՝ թէ աշխարհի վրայ ո՛չ ոքի տրուած է այդ մենաշնորհը:

Երկուքով կանգնած էինք սենեակին մէջտեղը, ցած ու կլոր սեղանի մը մօտ, կարծես մահոգէնի փայտէ սեղան մը, որուն թուս կարմիր գոյնը եւ լայն երակները մնացած են աչքերուս խորքին վրայ, բայց տեսակ մը քաղցր ջերմութեան մը տպաւորութեամբը քան թէ փափուկ տեսքովը: Սեղանին վրայ տարօրինակ գործիքներ կային, ապակիէ, քիմիաագէտներու փորձանակներուն նման, որոնցմէ էօքալիփօթիս-ի զօրաւոր հոտ մը կու գար: Հեզութիւնս տեսնելով՝ Մանուկ թելէս բռնեց ու տարաւ զիս սենեակին դրան մօտ գտնուող աթոռին, ու ինքն ալ ուրիշ աթոռ մը առնելով՝ եկաւ քովս նստաւ: Նախ քան նստիլը՝ դուռը քիչ մը բացաւ. «կը ներես, աւելի չեմ կրնար բանալ, կը խեղդուիմ, նաչէ՛ արդէն սկսայ հագալ:

Ներսը մարդ չկայ, կրնանք բարձրաձայն խօսիլ: Մայրս եւ քոյրս գործերնին ձգած՝ տեղ գացին: Այս իրիկուն ստիպուած՝ մինչեւ ուշ ատեն պիտի՝ աշխատին նորէն: Տակաւին չսորվեցան, թէ պէտք է հրաժարինք հին սովորութիւններէն, երբ աշխատատեղ մարդ դարձած ենք: Այսօր Տիկին Ամիրեանին օրն է: Գիտե՞ս, Աշխէնին մայրը, Աշխէնը որ երբեմն կու գար Ծուշանի նուագի երեկոյթներուն: Երկար ատեն է՝ չենք տեսած, այն օրէն ի վեր՝ որ Ծուշանը դադրեցուց իր երեկոյթները: Զարմանալի աղջիկ մը չե՞ս գտներ Աշխէնը, տեսակ մը վեհութիւն կայ վրան: Կու գար կ'երթար առանց անգամ մը բերանը բանալու, հեռակեաց, անհաղորդ, բայց այնքա՞ն մօտ, երբ երկար նայիս իրեն՝ կարծես կը մօտենայ, կը զգաս թէ անա՛ ձեռքը բու ձեռքիդ մէջ պիտի իյնայ: Արդէն ինկած է, ձեռքը բու ձեռքիդ մէջ է, ի՞նչ տարօրինակ բան է, ձեռքդ կը բանա՛ մէջը բան մը չկայ: Նոյնիսկ՝ ձեռք չկայ: Ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ: Գլուխդ կը վերցնես, կը նայիս, ան միշտ իր տեղն է, Ծուշանին ետեւը, աչքերը շարած Ծուշանին նուագած կտորին: Զես գիտեր, թէ ուրկէ՛ կու գայ այդ դիպական քաշողութիւնը ու կարողութիւնը, եւ թէ ինչպէս կրնան այդ երկուքը կենակցիլ:

Նորէն կանգ առաւ, ինքն իր մէջ քաշուեցաւ, փակուեցաւ: Ինձի այնպէս կը թոյի՝ լուրեւան այդ պահերուն է որ կը մարսէ իր ըսածները, որոնք միշտ առաջին անգամ ըլլալով մտածուած են իր կողմէ: Երբե՛ք, ո՛չ մէկ անգամ՝ չէ լսուած իր բերնէն. «ի՞նչպէս ըսած եմ անգամ մը...», «գիտե՞ս, արդէն քեզի անգամ մը ըսած եմ» ի պէս բաներ: Ամէ՛ն անգամ՝ նոր ծնունդ մըն են իր մտածումները, յանպատրաստից, եւ զանոնք կշռելու, քննելու, որոճալու եւ մարսելու հարկադրանքին տակ կը գտնուի անմիջապէս. Բայց ի՞նչքին վրայ՝ ո՛չ մէկ ստուերի մը սահանքը, նուագագոյն շարժումով մը. արձանի մը դէմքն էր: Այդ արտասովոր բացակայութիւնները վիրաւորիչ պիտի ըլլային որեւէ մէկէ մը եկած, ու վիրաւորանքը Մանուկին համար ամենէն անմարդկային բանն էր, որ մարդ ուրիշ մարդու մը կրնայ զգացնել: Վստահ եմ՝ այս անգամ զիս վիրաւորած ըլլալու զգայութիւնն է, որ փակել տուաւ դէմքը. եւ ինք քաշուեցաւ անոր ետեւը, չափելու համար պատճառած ցաւին տարողութիւնը: Արդէն զգալի էր իր անդրադարձը, երբ ըսաւ՝ «այն օրէն ի վեր՝ Ծուշան դադրեցուց իր երեկոյթները»: Նախադասութիւնը հազիւ վերջացուցած՝ արդէն իսկ վարագոյրին ետեւն էր: Անկէ ետքը եկող նախադասութիւնները բոլորովին անտեղի էին, իրենց ուժը կորսնցուցած, գրգռուած ու ողորմելի, իրեն կը ծառայէին իբրեւ ծամոց. սիպէ ձուկին նման, որուն ինքնապաշտպանութեան միակ զենքն է՝ բոլորտիքները արտաբերած մեղանը, զոր կը ժայթքեցնէ բամբիներէն հալածուած ամպերու պէս: Աւելի տեսանելի եւ լսելի ձեւը մեր այդ ծածկոյթին՝ անշուշտ հազն էր: Ծուշանի երեկոյթներու դադրումին նախադասութիւնը լմնցնելուն պէս՝ սկսաւ հազալ ամբողջ աղիքներով ու թեր-

թելով կոկորդը, ցնցելով ու տարտղնելով իր այնքան ճկուն ու առածակա-
կան մարմինը, ու յանկարծ՝ կարծեք թե երբեք ցնցուած չըլլար ծառէն թոյթ
թափելու պէս՝ պոտոտալական անշարժութեան մը մէջ մտաւ, աչո, այո՝
կարճ «նկրողութիւն»է մը վերջ։ Այդ «բացակայութեան» ընթացքին է որ
առաջին անգամ ըլլալով, հակառակ մեր տասը տարուան բարեկամու-
թեան, տարուեցայ պահ մը բարեկամս ուսումնասիրելու։ Առաջին անգամ՝
գաղթի առաջին օրերէն իսկ։ Ուրիշ ի՞նչ կրնայի ընել, սպասելով իր վե-
րադարձին։ Աչքերս պտտցնելէ վերջ սենեակին չորս կողմերը, յանկարծ
նայուածքս եկաւ հանգչեցաւ անոր վրայ։ Անշուշտ ամենէն զարմանալին
այդ սենեակին մէջ՝ դիմացի միակ պատուհանն էր, կոյր պատուհանը,
փեղկերը քաշուած, վարագոյրը՝ ինկած ծանրօրէն, եւ շրջանակին ա-
րանցքները՝ ծեփուած թուղթով ու սօսինձով, այնպէս որ դատա-
պարտուած էր մշտապէս գոց մնալու։ Մանուկ շնչահեղձութենէ կը տա-
ռապէր, բայց իրեններուն գլխաւոր մտավախութիւնը թոքախտն էր։
Թոքախտը դեռ շնչահեղձութենէն շատ առաջ սկսած էր, տարագրութեան
էւ յետոյ՝ որբանոցի օրերուն։ Ինչպէ՛ս այս երկու հիւանդութիւնները կըր-
նային իրարու հետ միասնութիւն մը կազմել, երբ ամէն ինչ հակասական
է անոնց միջեւ. թոքախտին մաքուր, լեռնային օդ պէտք է, մինչդեռ
շնչահեղձը կը խեղդոյի օդէն, իսկ սա շիշերէն ծնած խոնաւութիւնը այն-
քան վնասակար է թոքերուն։ Երբ մէկը խնամես՝ միւսին կը վնասես, եթէ
խնամես անշուշտ։ Բաւական ատեն է՝ այդ մտածումը կը յաճախէ գիս։ Երբ
կը նայիմ սա սենեակին, ան աւելի կը հիմնատորի։ Ինչպէ՛ս կարելի է այս-
քան գիրքեր տեղաւորել մտքին մէջ, գրականութիւն, բանաստեղծու-
թիւն, գեղագիտութիւն, ամէն բան՝ ամէն բան հետաքրքրական է այդ
մարդը ըլլալու համար, ամենէն ճուրբ, ամենէն զգայուն զգացողու-
թեամբ, եւ տեսակ մը *տանտի* միանգամայն, թեթեւ բայց ոչ փարապ,
լեցուն ընդհակառակը իրիկուան սիւքին պէս, որ շնչած է ամբողջ բեռը։
Միակն է ան, որ փոքրիկ յօդուածին մէջ՝ վերջնական բաներ ըսաւ, վերջ-
նական բաներ իմ նկարչութեանս վրայ, նկատի առնելով իսկ տեղական
թերթերուն գրածները։ Իմ կարծիքս այն է՝ որ Մանուկ արուեստականօրէն
ծնեցուց ու խնամեց իր հիւանդութիւնները, որպէսզի կարենայ այսքան
բան ամբարել, եւ ըստ այն հպարտութեան՝ զոր ինքը եւ իրենները կը
սնուցանեն՝ անոնց մեծ մարդը ըլլալ, որուն համար մայր եւ քոյր գիշե-
րը ցեցեկին պիտի խառնէին աշխատանքով, իրեն հայթայթելով բոլոր
միջոցները ու իրեն հանդէպ սէրը պաշտամունքի տանելով։ Նկարին վրայ
աշխատած շրջանիս՝ չեմ կրնար ըսել, թէ ինչպէ՛ս կազմուեցաւ համո-
զումս, կարծեմ՝ թոյնի մը պէս, որ կաթեցաւ ուղեղիս մէջ, անզգալաբար,
օրը օրին, օր ըստ օրէ, ու յանկարծ այնպիսի համեմատութիւններ առաւ,
որ կարծես թէ ես ինքս անէացած էի, այլեւս խաղացանկին մէջ չէի, աշ-
խարհէն դուրս շարտուած էի, եւ սակայն՝ կատարեալ մոլուցքով մըն է,

որ շարունակեցի նկարել անդադար, ու այսօր է որ այստե՛հանդերձ՝ երբ կը պատրաստուի զորս ելլելու հոս գալու համար, նկարը՝ թեիս տակ, գլուխս մէջ ձայն մը պողաց՝ մակաբոյծը: Չեմ կրնար ըսել, որ այդ բառը պախարակելի բան մը ունէր, ինչպէս չունէր ամբողջ աշխատանքի շրջանիս եւ երբ յանպատրաստից մտքիս հորիզոնին վրայ իջաւ առանց իմ կարծիքս հարցնելու, եւ նոյնիսկ հպարտութիւն մը զգացի, որովհետեւ ամուսն մըն էր, որ կ'եզրակացնէր տարիներու ինքնաստեղծումի գործը:

Կարծես նաշուածքս սօսինձով փակցուած էր, ինչ ճիգ ալ թափէի՝ անկարելի էր որ զայն իրմէ հեռացնէի: Նախ իր հասակն էր, այնքան բարեկազմ էր, նորք, բայց ո՛չ նիհար, մկանուտ նոյնիսկ, չես գիտեր ինչպէ՛ս, երբ նկատի առնենք իր հիւանդ մարդու պարագան, եւ նկունութիւն մը նաեւ, թերեւս բնական, որ սակայն կը թուէր ուսումնասիրուած, կատարելագործուած, այնպէս մը՝ որ կիները ետ կը դառնային ճամբուն վրայ, անգամ մըն ալ ըմբոշխնելու համար իր մեծ վաշէլչութիւնը: Իր հասակը կը թողարարէր որ ամենուն վերէն հայի: Աչքերով՝ որոնք մասնաւոր առաւելութիւն մը չունէին, բացի նաշուածքի անուշութենէն. խառնուած աչտերուն զուսպ բայց տեսականօրէն ընդլայնող ժպիտին, հակասութիւն մը եւս, որ զիմքը կ'ընէր այնքան մարդամօտ եւ միաժամանակ՝ այնքան հեռակէաց, գուրգուրալիք եւ հոգածու: Ամէն տեսնելուն՝ անպայման պիտի հարցնէր՝ «Արմէն, ինչպէ՛ս ես, սիրելիս, քէֆդ միշտ տե՛ղն է»: Բառերը չէին այնքան իր հոգածութեան իմաստը տուողը, որքան՝ ձայնը, որ կը սպառէր սիրտը, կը մաշէցնէր զայն կարծես: Ամբողջ մարմնով անշարժ էր, իսկ դէմքը՝ զրեթէ թափանցիկ, թքուկի քաշուած մորթին պէս ձիգ, նաշուածքը՝ կորսուած ներքին տարածութեան վրայ, թէեւ աչքերը բաց էին, բայց կոյր մարմարէ արձանի մը աչքերուն նման: Անարգել կը նայէի, մտածումներուս մէջ մխրճուած. երբ կամաց մը, առանց շարժելու ո՛չ իսկ հիպէ մը իր մարմնէն ու իր դէմքէն՝ «այդպէս մի՛ նայիր ինձի», մոռնաց, «կարծես թէ առաջին անգամն է որ կը տեսնես»: Ու շարունակեց, դեռ վերջակէտը չդրած: Զարմանալի տպաւորութիւն մը ձգեց վրաս վերջակէտի սղումը: Ինձի այնպէս թունցաւ՝ թէ վերջակէտը հագիւ դրած՝ ետ առաւ զայն, ա՛լ չդրաւ իր տեղը, այնպէս որ անհուն հեռաւորութիւն մը կար լրացած նախադասութեան եւ նորին միջեւ, թէեւ՝ շունչ մը անգամ, նոյնիսկ շատ կարճ, չէր քաշած, երբ երկու նախադասութիւնները իրարու շղթայեց, իբր թէ նոյն շէշտով շարունակելու մտահոգութեամբ, ու հակառակ հեղինակին ճարպիկութեան՝ շարունակութիւնը կրցաւ իր ինքնութիւնը պահել: Ներսը՝ հեզմուտ, դուրսը՝ հանգիստ, տոկուն շէշտով այդ փոքրիկ նախադասութենէն անմիջապէս վերջը՝ վերջակէտին բերած անհանգստութիւնը ձայնի շէշտին՝ այնպիսի երանգ մը շնորհեց՝ որուն կարելի է հանդիպիլ միայն անոնց մօտ՝ որոնք երկարատեւ իրենց

ոճիրը ուրանալէ ետք, յանկարծ՝ աչեւս անուրանալի փաստերուն առջեւ, կամ ալ աչեւս զգուած ստելէ, կը կրին իրենց խոնարհ խոստովանութիւնը ընելու համար:

Վերջակէտը չդրած՝ շարունակեց, կամ վերջակէտը չդրաւ որպէսզի շարունակէ, ասոնք ըսելու ձեւեր են: Իրականութիւնը տարբեր է, բաւական ժամանակ անցաւ մինչեւ որ ձայնը կրկին յայտնուեցաւ, բայց ինձի այնպէս թուեցաւ՝ թէ կը տեսէր առանց երբեք դադրած ըլլալու, ինչպէս երբ արքայական նիստի մը՝ փառապանը ձեռքի ճոկանը ուժով մը գետին կը գարնէ, յայտարարելով՝ «Արքան», եւ ժողովականները կամ հանդիսականները ոտքի կ'ելլեն այնպէս՝ ինչպէս թէ արքան արդէն իսկ սրահ մտած ըլլար, մինչդէռ երկար վայրկեաններ պիտի անցնին մինչեւ անոր հանդիսաւոր մուտքը. բայց յայտնուած էր ան արդէն, տեսնուած էր փառապանին ձայնին մէջ, սրահի հանդիսականներուն համար, որոնց նայուածքները սարսուռով սեւեռած էին բեմի խորքին գտնուող դրան վրայ: Հանդիսականներուն համար՝ հոն էր Ան, ամբողջ զգայացունց գոյութեամբը արտասովոր բանի մը, տեսակ մը խորհրդաւորութեամբ թրծուած սքանչելի կամ սարսափազդու գաղիքի մը, որ երբ վերջապէս՝ իր մուտքը կը գործէ, սպասուած սիոփանքէն աւելի՝ յուսալաբարութիւն կը պատճառէ, բանի որ հանդիսականները իրենց պէս հասարակ անձի մը առջեւ կը գտնուին:

Ինձի համար ալ՝ նման բան մը պատահեցաւ: Երբ սկսաւ խօսիլ, վրաս յուսահատութիւն եկաւ: Անհամբերութեամբ սպասած էի իր խօսքը՝ ու երբ բերանը պիտի բանար խօսելու համար՝ ամբողջ հոգիովս հիացական ուշադրութիւն մը ցոյց կու տայի, բայց այդ զգացումը իմ մէջս չէի գտներ: Արդեօք բերանի ձեւին շեղո՞ւմն էր, ինչպէս երբ նուագի մը մէջ՝ ոթնեակ մը վար կ'իյնայ թոնը, նուագին ամբողջ նշանակութիւնը տակն ու վրայ ընելով, եւ մեր միտքը հոս հոն կը վազէ անոր ճշգրիտ իմաստը գտնելու մտադրութեամբ ու յանկարծ թեսթափ կ'ըլլայ հաստատելով որ ըսպասուած բարձր մտածումները պարզապէս ինքնաձաղկումի փորձ մըն էին: Արդարեւ՝ փորձ մըն էր իրականութեան մէջ կատարուածն ալ, թատերական լեզուի իմաստով, որովհետեւ լուրջութիւնը, որուն եւ մտիկ կ'ընէի իր դէմքին վրայէն բուն բնագրին հետեւելով, տեղի տուաւ, եւ անմիջապէս՝ սկսաւ բարձրաձայն կրկնել իրապէս թատերական փորձի մը եղանակատրուքը: Սկիզբը ինչպէս միշտ՝ կը խօսէր նկարի մը, գրութեան մը կամ մէկու մը մասին, ու գրաւեց հետաքրքրութիւնս իր չափաւոր եւ սակայն նրբին դիտողութիւններովը, երբ ստուերի նմանող բան մը մտաւ ձայնին մէջ եւ ուղղակի սարսափի մատնեց զիս: «Իրաւունք ունիս, Արմէն», ըսաւ առանց տեղէն շարժելու նոյնիսկ առանց գլխու պզտիկ շեղում մը դէպի ինձ, բայց եւ այնպէս ձայնիւ. նոր ուղղութիւն մը տալով, այսինքն՝

ձայնը իմ կողմն ուղղելով, «ամբողջապես համաձայն եմ քեզի հետ, ես այն նոյն հարցումը տուի ինքզինքնիս նկարող մերժելու անմիջապես ետքը, այն չուսավառութեան տակ՝ որ փայլատակեցաւ մտքիս մէջ, երբ տեսայ դիմանկարս: Ո՛չ թէ նկարը, որ չեմ գիտեր ինչպէ՛ս՝ լաւատեսութեամբ թէ յոռետեսութեամբ, իշխանականօրէն գեղեցիկ էր, այլ վրձինի այն հարւածը՝ զոր տուեր էիր վերջին պահուն - ներկը դեռ թաց էր -, հա՛ այդ մատմը ներկը, դեղինի եւ կանաչի խառնուրդ, նետուած ձախ երեսին վրայ, այո՛՛ նետուած եւ ոչ թէ վրձինուած, ա՛ն է որ անմիջական եւ վճռական նշանակութիւն մը տուած է նկարին, երեսի՝ քու իսկ ձեռքովդ շարտուած հոգիի մէկ վճռական պահուն, ինչպէս կ'ըլլայ ներշնչումը՝ բոլորումի նման, անկախաբար քու կամքէդ, ու խելացի ռազմավարութեամբ մը՝ նայուածքիս տակ դրուած»:

Առաջին անգամ ըլլալով՝ այդ ատեն է որ նկատի առի յանկարծական խզումը խօսակիցին հետ: Անարգական ոչինչ ունէր, ինչպէս կը խորհէի այդ օրը, որ քիչ մնաց՝ պիտի մեկնէի, այդ տանը մէջ այլեւս բնաւ ոտք չդնելու որոշումով: Առիթով մը՝ զուարթաբանութեամբ կատակի առեր էի Մանուկի այդ յանկարծակի բացակայութիւնները, գաղափարը յայտնելով թէ կ'երեսի Մանուկ մասնաւոր կ'ընէ մահ խաղալով հետերնիս, մեզ զմիջցնելու համար: «2Է՛» պոռագ Տիկին Վարսեան, Տիկին Հռիփսիմէ Վարսեան, Մանուկին մայրը, պատառաքաղը ձեռքէն գետին ձգելով, այնքան մարելու չափ խնդալէ բռնուած էր: «2Է՛, չէ՛», աղաղակեց ափովը բերանը գոցելով, այն վախովը՝ որ կերակուրի փշրանքները կրնային ոմբակոծել երեսներս, «դո՛ւք ալ խաբուեր էք: Ա՛հ, տեսնելիք բան էր, Աստուած իմ, սկիզբները՝ ահ ու սարսափ բռնուած էինք, շունչերնիս կը խեղդէինք կոկորդոսու մէջ»: «Այնպէս չէ՛, Անահիտ», ըսաւ խօսքը ուղղելով աղջկանը, որ արդէն խաղին մէջ մտած էր քահ քահ խնդալով, երկու ձեռքերով մէջքը բռնած նախ, ու անկէ վերջ՝ երկու բռնցքները կտրծքին վրայ սեղմած, աչքերը դէպի երկինք վերցուցած, եւ այդպէսով՝ ադօթող սրբունիի մը կերպարանքը առած, ու վերջապէս՝ խաղաղած, գիջելով աչքերը վար իջեցնել երկինքէն, իբրեւ նշան՝ մօրը տրուած հաւանութեան, երբ դեռ ասիկա կը շարունակէր իրենց ողիսականը պատմել: «Ատենը մէջ մը՝ կը թմրէր, ասեղ խօթէիր՝ չէր գգար, ֆաքիթի պէս: Թմրութիւն է եղեր, տոբթօնը ըսաւ, ու քիչ մը հանգստացանք: Մինչ այդ՝ կը կարծէինք որ հոգեվարքի մէջ է: Տեսնելիք բան էր մեր վիճակը, աղջիկս չդիմանալով՝ քովի սենեակը կ'երթար լալու համար, իսկ ես հոս՝ արցունքներս կը կլլէի: Տոբթօնը ըսաւ որ ընդհակառակը՝ ատիկա լալ բան է եղեր ուժերու վերականգնութեան համար»: Ծաշը վերջացած էր:

Վարսեանները յաճախ ճաշի կը հրափրէին զիս: «Եկո՛ւր, տղաս»

կ'ըսէր Տիկին Հոփսիսմէն, «հաշկական կերակուրներու կարօտը ունենալու ես, մայրիկը կը յիշես»: Իրաւ որ ալ շատ քիչ անգամ մը մերժէի, արդէն Մաճուկին հետ անբաժան ընկերներ էինք, ըսողներ կային որ միայն մեր կերա՞ծը զատ տեղ կ'երթար: Նման էին մեր ճաշակները, սկսելով հանդերձանքէն: Լաւագոյն դերձակները կը յաճախէինք, վերջին նորաձեւութեան կը հետեւէինք, գոյներու ներդաշնակութիւնը նոյն մտահոգութիւնը կը ներշնչէր մեզի, հագուստին յարմարող կօշիկները, գուլպաները, վըզնոցը, գլխարկը, բայց մանաւանդ՝ փողկապի ընտրութիւնը յաճախ գլուխ գործոց գիտերու կը հասցնէինք: Կարծեմ այս բոլորը ըսելը աւելորդ չէ, հակառակ իմ համած համբաւիս: Անշուշտ փողոցները չէ որ լուրերը կը շրջագայէին: Տուներուն մէջ՝ կը փափաային, թէ ես չարամիտ եմ, որ կրօնքս չեմ պահեր: Ինչպէս այդ օրուան պարագային՝ միամտութիւնը ունէի իր հրաւերը ընդունելու, կարծելով որ մենաւոր հայրենակիցին կ'ուղղուին Տիկին Վարդուհանի զգալական զեղումները, միեւնոյն անոնք կը ծածկէին ուրիշ նպատակ մը: Տիկին Վարդուհան փեսացու մը կը տեսներ իմ անձիս մէջ, իսկ Անահիտը՝ երկրորդ եղբայր մը, որ իր ամուսինը կրնար ըլլալ սակայն: Ինձմով կ'ուզէր փոխարինել պաշտամունքի առարկայ եղբայրը: Այդ ժամանակները՝ դեռ տարաձայնուած չէր Եւրօպայի հանդէպ ունեցած խեղութիւնս: Անգամ մը որ քիչ թէ շատ աղմուկը ականջէ ականջ անցաւ՝ կամաց կամաց հրաւերները պակսեցան, եւ յետոյ բոլորովին դադրեցան, գիւղական մշտահոս աղբիւրի մը նման, որ յանկարծ կը սկսի պակսեցնել ջրի իր առաքումը, ու օր մըն ալ՝ կը դադրի հոսելէ, որովհետեւ ակը ուրիշ ուղղութիւն մը, ուրիշ ճամբայ մը գտած է, ու ո՛չ թէ անպայման ցամքած է:

«Գիտես թէ», աւելցոց պահ մը լռութենէ ետք, լռութենէ մը՝ գիտակցաբար լարուած մէկու մը կողմէ, որ ամենամեծ վարպետութեամբ կը գործածէ նմանօրինակ երեւոյթները, որոնց մասին արդէն պիտի խօսուի, կամ աւելի ճիշդ՝ ինքն է որ պիտի խօսի: «Գիտես թէ չտեսա՞յ երկար բարակ ըրած մեքենայութիւններդ. նկարը ձեռքիդ մէջ դարձուցիր մէջ մը աջ, մէջ մը ձախ, բաւական ատեն մը, եւ յանկարծ նկարին կոնակը ինծի ուղղած՝ կեցար, օ՛հ, ո՛չ երկար ժամանակ, ականբարձ մը միայն, երբ վըստահ էիր որ դարձդարձիկ նկարին վրայ ամբացած նայուածքս անմիջապէս պիտի կապտէր չինական մեղանով ու հաստ գիրերով գրուած Մակարոյժ բառը: Ուզածիդ պէս ալ եղաւ, այնքա՛ն անապատելի անակնկալ մըն էր այդ յայտնութիւնը. անմիջապէս երբ բառը մէկ անգամէն եւ ամբողջութեամբ աչքերուս մէջ մխրճուեցաւ, ինչպէս ըսի, տեղը հասածին պէս տեսակ մը բացարձակ լուսաւորութիւն մը եղաւ, յստակատեսութեան պէս բան մը, կարծես մահամերձի մը պարագան ըլլար, որուն վերջին վայրկեանին իր աչքերուն առջեւ՝ իր ամբողջ կեանքը կը տողանցէ, սա տար-

բերութեամբ միայն՝ որ իմ այս պարագայիս՝ պատահածը չէ որ տողանցեց, այլ պատահածին կողմէ ծածկուածը: Կարելի է ըսել, ինչպէս մեր լեզուն կ'ըսէ՝ դուն իմ աչքերս բացիր: Հիմա գիտեմ, ու այդ բառին հասնելու համար՝ ի՞նչ խորհրդածութիւններէ անցած եմ: Քիչ առաջ՝ ես ալ այդ ճամբան առի, ամէն մէկ քայլը մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելով: Հաւատա՛, յափշտակութեամբ կատարեցի այդ գործողութիւնը, եւ ո՛չ մէկ վայրկեան՝ տխրութիւն զգացի, ընդհակառակը՝ մեծ եղաւ ուրախութիւնս ինձի տուած նիւթդ քրքրած ատենս»:

Ուրեմն այս է եղեր Տիկին Վարդուհանի ըսած «թմրութիւն»ը, փորելու, փորփրելու աշխատանք մը, գործուած իր իսկ հոգիին վրայ, ժամանակի ընթացքին մեր ապրումները եւ չապրումները ժողված այդ տոպրակին մէջ, որմէ Մանուկ սկսաւ պարպել ու չորս հովերուն ցրուել հոն կուտակուած վսեմն ու նսեմը:

« «Հասուն մարդը երեխային մէջ է» ըսելու ձեւ մը ունի մայրիկս» շարունակեց ընդհատուած խօսքը, «եւ կը պատմէ այսօրուան Մանուկը հասկնալու համար, թէ դեռ մէկ կամ երկու տարեկանիս՝ զարմանալի ռազմագիտութեան տէր եմ եղեր, որպէսզի մայրս սեղմէ զիս իր կուրծքին վրայ: Ամէն անգամ՝ երբ մայրիկիս ծիծերը սեղմելու պահանջ մը ունենամ՝ այնպէս խելօք, այնպէ՛ս խելացի ու անուշ կ'ըլլամ եղեր, որ մայրիկս ուրախութենէն խելքը կորսնցուցած՝ զիս կուրծքին վրայ կ'առնէ ու կը սեղմէ եղեր, զիս համբոյրներու մէջ ողողելով, ու ես օգտուելով անոր տկալութեան այդ պահէն, ձեռքերս կը մխրճեմ եղեր իր ծոցը, ու կը սկսիմ եղեր անոր ստիճքները իմ պզտիկ ձեռքերովս շաղուել մոլեգնօրէն, յաճախ նոյնիսկ՝ արիւնելու աստիճան: Բայց այնքա՛ն չափազանցեւ եմ սխրագործութիւններս՝ որ մայրիկս սկսեւ է պզտիկ հարուածներ տալ թաթիկներուս, եւ ինչքան հաճո՞ւք կը պատճառէ եղեր, ծօ՛ խենդենալիք բան է, կ'ըսէ մայրիկս, որքան շատ ծեծէի այնքան շատ հաճոյք կ'առնէր: Այնպէս որ ինքն ալ ստիպուեւ է արիւնտուել թաթիկներս, որպէսզի կորսնցնեմ այդ վայրենի մոլութիւնս: Կը տեսնե՛ս, պզտիկ, պզտիկ, հէ՛, դուն կրնա՛ս հիմա ընել մօրդ հետ այդ չարաճճի խաղերը, թէւ փափաքը չի պակսիր քեզի: Խոստովանէ՛, խոստովանէ՛ որ ինձմէ տարբեր չես: Գիտե՛ս, թէ ե՛րբ կորսնցուցի այդ ունակութիւնս, այո՛, այն օրը՝ որ ճանչցայ Ծուշանը: Ներողութիւն, ներողութիւն, Արմեն, չէ՛, մոռացութեամբ չէ որ կ'ըսեմ այս խօսքերս, պէտք է ճշմարտութիւնը ըսեմ, ու ճշմարտութիւնը միշտ ալ երբ մէկուն համար բարիք է՝ միւսին համար ցաւ է: Ուրիշ հարց՝ թէ դուն այն ատեն դեռ տեսած չէիր Ծուշանը: Եթէ չեմ սխալիր՝ Երազեաններուն արուարձաններէն իջնալէն քիչ մը առաջ էր, որ քեզ անոնց վիլլան տարի: Ա՛հ, այդ վիլլան կործանեց արդէն մեր բոլորին պէս՝ այդ ազնիւ ըն-

տանիքը, որ չիմարութիւնն ունեցաւ շարունակելու երկրին բարքերը: Խօսքը մէջերնիս, այդ շրջանին՝ գոնէ տան վարձքը Պարոն Գառնիկը կու տար: Տիկին Արուսեակը, Մինասին մայրը, Պարոն Գառնիկին գնաց եկաւ եւ մաս մը փրցուց անոր իրենց մնացած պարտքէն: Կ'ըսեն թէ պատերազմին սկիզբը երբ դեռ Տանկաստանը կոիի մէջ մտած չէր, անոր դռները գոցուէին ճիշդ առաջ՝ Տիկին Երազեանին ամուսինը նստերով ապրանք հայթայթած է այս քաղաքին, այսինքն՝ Պարոն Գառնիկ Երազեանին, իր եղբօրը, որ այդ ապրանքը ոսկիի գնով ծախած ու սաստիկ հարստացած է: Ատկէ է որ քանի մը փշուր թափեց Տիկին Երազեանին ափը: Տիկին Երազեան քիչ մը հին օրերը վերապրեցաւ, եւ Շուշան ամէն իրիկուն դաշնակին առջեւը նստած կ'անցնէր, շրջապատուած ջութակահարներու եւ ուրիշ գործիքներ նուագողներու ջոկատով մը: Ասոնք աւելի սիրաբանելով զբաղած էին, այո՛, այո՛, մի՛ վախճար ըսելու, ես ալ մէջը, բայց ես նուագածու չէի, սիրաբանելով, այսինքն՝ Շուշանին ուտերէն մէկուն վրայ հակած՝ անոր ականջը անուշ բառեր լեցնելով: Չմոռնամ - պէտք չէ բան մը մոռնամ այն բոլոր բաներէն՝ որոնք ամբողջը միասին մանրակրկիտ քննարկումէ մը անցուցի, բայց դժուար է նույնութեամբ կրկնել ապրուած պահերը, որոնք կը կրկնուին առանց երբեք նոյնը ըլլալու, եւ ասոր համար՝ պէտք ունիմ պաղարիւնով վարուելու, չտաքնալու խօսած ատենս, որովհետեւ յանկարծ եփ կ'ելլէ արիւնը ու կը դառնայ տաղտկալի: Նայէ՛ ինչպէս մոռցայ, ըսի որ Շուշանին հանդիպելով՝ կորսնցուցած էի մօրս հետ ունեցած ու միշտ ի գօրու եղող չարահմիութիւններս, բայց քիչ մը շուտ ցատկեցի փոսին վրայէն: Փոսին միւս կողմը՝ քոյրս կար, մօրս եւ Շուշանին մէջտեղը: Այս մէջտեղը աւելի կիրք ու գլխապտոյտ կը պարունակէր, բայց վերջապէս՝ եկաւ Շուշանը: Մեր առաջին կամ երկրորդ լեռնային պտոյտին էր, Երազեաններու խումբը արեւելեան կողմը քարքարոտ լեռները բարձրացած էին, եւ արեւը սաստիկ զօրաւոր էր: Շուշանը օրը վազվզելով անցուցած էր, երբ իրիկուան դէմ, յոգնած, ուժասպառ՝ կը ջանար խումբին հասնիլ, վարէն վեր, կքելով ու ելլելով, ժպտերը իբրեւ գաւազան գործածելով (ձեռքերով անոնց կը կոթնէր), վիզը ցցած: Եւ այդ պահուն՝ ուր արեւը արեւմուտքի թատրոններու լուսարձակներուն նման՝ Շուշանը առած էր իր լուսեղէն խորձերուն մէջ, ան պարտուած՝ թեւերը բարձրացուց, յաղթուած Վէնիսին պէս որ կը յանձնուի իր թըշնամիին, եւ նետուեցաւ առաջին հանդիպածին վրայ, որ ես էի: Գիտե՛ս թէ ի՛նչ եղայ ես երբ Շուշան թեւերուս մէջ ինկաւ: Յանկարծ աչքերուս լոյսը մարեցաւ, երբ անոնք հանդիպեցան Շուշանի լայնաբաց կոտորքին, ու մանկութեանս օրերուն պէս՝ ճանկոտելու, արիւնելու տենչանք մը պողոթկաց սրտիս մէջէն: Բայց ես այդ մանուկը չէի այլեւս, որ կարենայի իրականացնել ցանկութիւնս: Ամէն պարագայի՝ այդ պահէն սկսեալ՝ Շուշան եղաւ երեք կիներու ամփոփոյթը ինծի համար: Ա՛հ, պզտիկ, պզտիկ,

ի՛նչ աղէկ էր երբ պզտիկ էինք, կամաց կամաց մեր մայրերուն ծիծերը սեղմոտելով, շեղ աչքերով շիլ շիլ նայելով մեր քոյրերուն՝ կը մեծնայինք, մարդ կը դառնայինք, բայց թուրքը գլխատեց մեր մանկութիւնը եւ հասուն տարիքի մարդ չդարձանք: Ամէն պահ՝ չորս կողմս կը նայիմ, ամէն տեղ՝ մանուկ կը տեսնեմ, չե՛ս կարծեր որ անուեստ ասո՛ր համար Մանուկ է մայրիկս ասոր նախագացումը ունեցեր է: Մեզմէ երկու սերունդ վերջը միայն պիտի սկսինք հասնող մարդ դառնալ, երբ շարդերը մոռնանք: Բայց պիտի մոռնա՞նք, այո՛, այո՛, մեր զաւակները, բայց ո՛չ մենք: Հապա եթէ մոռնանք՝ ի՛նչ կ'ըլլայ, բան մըն ալ չի փոխուիր, մեր միտքը ամէն բան չէ, մեր մարմինն ալ կրնա՛յ մոռնալ արդեօք: Ու առանց մեր մարմնի՞ն՝ ի՛նչ է որ մեր միտքը, երբ ա՛ն է իր գործողութեան աղբիւրն ու հողը: Մարմինը մտածումէն անկախ կ'ապրի, առանց մարմնի՝ ո՛ր է մտածումը, ո՛ր է միտք ըսումը, That is the question: Եւ քանի որ Անգլիա հասանք, եւ քեզի նմանաբանութեան մասնաւոր հակում մը ցոյց տուի, ըսեմք որ կատարեալ Արքայ Լիըր եղանք, ա՛ն որ խարխալելով կը յառաջանայ դէպի իր կորսուած արքայութիւնը, զայն գտնելու համար»:

Հոս ձայնը կտրեց: Մկրատով մէկէն կտրեց զայն, գնաց կորսուեցաւ հեռուները, եւ յանկարծ ինքն իր վրայ դառնալով՝ ինքզինքին վերադարձաւ եւ իմ մէջս առաւ հետեւեալ պատկերը: Պատկերը մէկու մը որ երեխայական խաղով մը զբաղած է: Փոքրիկ, նարինջի մը չափ փայտէ զուռ մը կայ, որ իր մէկ կողմը՝ մատիտի ծայրին չափ նուրբ ցողուն մը ունի, եւ հակառակ կողմը՝ երեսուն քառասուն սանթիմէթի չափ առասան մը. Ասոր միւս ծայրը վերջապէս՝ անցումն է նոյնպէս փայտէ կոթ մը, որ վերի ցողունին չափ ծակ մը ունի մէջտեղը: Գունդը իզական է, կոթը՝ արական: Խաղը կը կայանայ առասանին ծայրէն կախուած զուռը հաշիւով եւ ըզզուշութեամբ վար իջեցնելուն մէջ, որպէսզի երբ կոթէն բռնողը առասանին տալ անակնկալ ցնցում մը՝ զուռը վեր գալ եւ մուտքի ծայրին նմանող ցողունը մտնէ կոթին փափուկ կողմին մէջտեղը եղող ծակին մէջ: Վստահ եմ՝ մտքով այդ խաղին տրամադրուեցաւ, եւ նոյն ատեն՝ սենեակին մէջ փոփոխութիւն մը ուշադրութիւնս գրաւեց: Թուցած էի Մանուկի ձայնին հեռացումովը, ո՛չ թէ դադրումովը, որովհետեւ ականջներուս մէջ դեռ կը լսմենար ան, այնպէս որ ուշադրութիւնս անզբաղ մնացած՝ դիրքութեամբ գրաւուեցաւ սենեակին մէջ տեղի ունեցող փոփոխութենէն: Ասոր հեշտաբար տպաւորութենէն սփոփում՝ գլուխս վերցուցի անոր դէմքին վրայէն, ուր ան կարծես զամուռն ըլլար, այնքա՛ն դժուարութեամբ կատարեցի այդ գործողութիւնը, տեսակ մը գոհունակութեամբ ու դժգոհութեամբ միաժամանակ, որովհետեւ քովի սենեակի միակ պատուհանի ապակիներուն վրայ մութը կ'երեւէր: Ատենէ մը ի վեր նստեր էր, որ նայումքիս տակ՝ հալելու ո՛չ մէկ փորձ ըրաւ: Մութը հոն տեղաւորուած էր կատարելապէս,

եւ զիս մեղադրող բան մը կար վրան, անոր համար՝ որ ժամանակը անցած էր, որ ես մեկնած պէտք է ըլլայի: Բայց մնալու ուրախութիւնս մեծ եղաւ նոյն ատեն, հոն մնալու որոշումովս, երբ մանաւանդ յիշեցի Մանուկին խօսքը՝ «տուն մի՛ երթար ասանկ օրով, մինակ մնալը լաւ բան չէ»: Առտուրնէ ի վեր մինակ էի, եւ մինակութեան գաղափարը բնաւ միտքս չէր եկած, ու յանկարծ՝ Մանուկին խօսքը յիշելով՝ տարօրինակ սարսափ մը արթնցաւ սրտիս մէջ, ու իր ուրուի ճանկերով սեղմեց բովանդակ կտրծքս: Խորհիլ որ ամբողջ գիշեր մը, եւ յաջորդաբար հազարաւոր գիշերներ այդ տեսիլքով պիտի անցնէի: Այս մտածումը բաւական եղաւ, որ ճակատես քրտինքը սկսի առատօրէն հոսիլ: Բարեբախտաբար՝ Մանուկ մէկ անգամէն յաջողած էր փաշտէ գունդին մատիտի ծայրը կոթին վրայի ծակին մէջ մտցնել: Նոյն արագութեամբ՝ ուշադրութիւնս վերադարձաւ իրեն, ու հանգչեցաւ իր դէմքին վրայ, որ այնքան սփոփարար էր:

«Կարծես բաւական ցաւոցի գլուխդ իմ պատմութիւնովս: Քեզ հետաքրքրողը այն չէ՝ թէ ինչպէ՛ս մակաբոյծ դարձայ, այլ ա՛յն՝ որ մակաբոյծ դարձայ: Այնպէս չէ՛: Գրած ես եւ նկարած ես: Ինչ որ քեզի կը վերաբերի գիտնալն է, թէ անիրաւ չեւ, թէ մէկը, ամենամօտ բարեկամդ չեւ ամբաստաններ, կ'ուզես միայն զինք զգուշացնել, եթէ ոչ՝ այս ձեռով մէկու մը հետ կարելի չէ յարաբերութիւն մշակել:

Աքսորի եւ չետագային՝ որբանոցի տարիներուն՝ ամէն մարդ իմ հաշտոյս օգտագործելու ձգտումս ձեռով մը ձմեռնաբուն մտած էր: Գիտե՛ս, միասին տեսած ենք, Ալպեաններուն մէջ, երբ թոքախտատուներու ապաստանարանը ինծի աչքելութեան եկած էիր, այդ կենդանիները, մկնաբշերը, որոնք ամբողջ ձմեռը կը քնանան իրենց գետնափոր որջերուն մէջ, ու գարնան կ'արթննան, իրենց ընդհատուած կեանքը վերսկսելով: Իմ քուն մտնելու հակումս ալ արթնցաւ երբ հոս՝ այս քաղաքին մէջ հաստատուեցանք: Ասիկա ըսել չէ որ ձմեռնաքունի ընթացքին՝ նման կամեցողութիւններ չեն եղած. միայն թէ անոնք եղած են թեթեւ, սաղմնային վիճակի մէջ, ունենալով սակայն իրենց արդիւնքները: Կարելորը հո՛ս է, հոս է որ կազմաւորուեցաւ, եւ այս քաղաքն ալ իր դերը ունի ատոր մէջ: Սկիզբները՝ կը կանգնէի փողոցներուն եզերքը, դիտելու համար կարգն ու կանոնը այդ հսկայ տակնուվրայութեան մէջ, մարդիկ փողոցներէն կ'անցնէին կարծես մեծ բան մը ընելու համար: Ամէն բան նոր կը թուէր ինծի, այրերը իրենց լոջութեամբ, եւ կիները իրենց գեղեցկութեամբ: Կը զմայլէի պարզապէս: Ժամեր կ'անցնէի դուրսը, փողոցները, սրճարանները, թէյարանները, ուր նոյնքան սքանչելիքներ կային, որքան՝ բազմաթիւ նկարահանողներու մէջ: Եւ մայթերը սիրելիս, մայթերը որոնք ամենէն հետաքրքրականն էին, ամէն վայրկեան՝ նորոգուելով, գոյնէրը, ձեւերը, բուրումները այսպէս անդադար կը փոխուէին, կը նորոգուէին,

իրենց այլազանութեամբ, եւ վերջապէս երբ քիչ մը անելի կատարելագործուեցաւ տեղական լեզուի ճանաչումս՝ մտայ գրատուն մը: Այն ատեն է որ յանկարծ մէջս արթնցաւ ընթերցանութեան այս անսահման, անյագորդ ծարաւ: Ծանողիի գրատունն էի օր մը, ամէն օրուան պէս: Այդ գրատունը գիրքերու խճողում ճեմարան մըն է, կը վազես մէկ դարակէն միւսը, գիրք մը կ'առնես, կը հաշիս, կը թղթատես, յետոյ՝ ուրիշ մը: Այդպէս շուրջը ընելէ եւ ետեւի երկու մասերը լմցնելէ ետք, առջեւէն դուրս ելած ատենս էր, աջին, գիտէ՞ս, նոր հրապարակ ելած գիրքերու ցուցադրութիւնը կ'ըլլայ, լայն տախտակի մը վրայ դիզուած նոր հեղինակներով կամ նորելուկներով: Ինձի անծանօթ ըլլալն էր անոնց նորութիւնը, անոնց մեծադադակ յայտարարութիւնը նոյնիսկ: Հեղինակին անունը Փըրուստ էր, Մարսէլ Փրուստ: Անոր առաջին հատորը ձեռք արի ու սկսայ կարդալ: Եւ յանկարծ այնպիսի ձեւով մը ինկայ ընթերցանութեանս մէջ՝ որ ուր ըլլաւ իսկ մոռցայ: Պաշտօնեան շուրջս կը դառնար, աչքին մէկը՝ վրաս, եւ երբ վերջապէս իմ աչքերէս մէկուն հանդիպեցաւ, կամաց մը շշուշաց քթիս տակը՝ պէտք է մտածեմ ա՛յ տուն երթալու մասին: Գիրքը վճարեցի եւ թեիս տակը առած՝ եկայ տուն ու սենեակս քաշուեցայ: Ամբողջ գիշերը կարդացի: Այս նոյն սենեակն էր: Ո՛չ մէկ ատեն՝ չէի ուզած *Արարատ* պանդոկը երթալ: Սկիզբէն գիտէի որ մեզի համար քիչ մը սուղ էր: Բարեբախտաբար՝ շուտով գործ մը գտած էի, ու երէքով կ'աշխատէիք: Մայրիկս եւ քոյրիկս հիմակուան պէս կարի գործին մէջ նետուած էին: Ես ալ Տիկին Մոմիին քովն էի, որ հին գաղութի հայերէն է, ամուսինը՝ ֆրանսացի: Խանութքը պահակի պէս բան մըն էի, բայց շատ երկար չտեսեց: Հիւանդացայ: Երբ այդ օրը՝ մայրիկս առաւօտուն եկաւ գիս արթնցնելու, բնաւ ուժ չունէի ոտքի ելլելու, կէս քունի մէջ՝ կը շարունակէի կարդալ գիրքը, այսինքն՝ գիս ճամբորդել կու տար ան աշխարհիս մէջ, այնպէս մը՝ որ կարծես թէ կը շարունակէի իրապէս կարդալ գայն: Ծիշդ այդ պահուն մաքիս գոլորիշիներէն հագիս դուրս պրծած՝ պիտի պատասխանէի մայրիկիս, երբ սոսկալի հագս բռնեց, քիչ մնաց՝ պիտի խեղդուէի: Բաւական ատենէ ի վեր՝ հագս հանդարտած էր, բայց այդպէս մէկէն ի մէկ, առանց պատճառի, նոր եւ արդիտալի հագիս յայտնութիւնը անսպասելի էր, բնույթը փոխած էր, տարբեր էր. անելի մտահոգիշ էր: Մայրիկս ի հարկէ՝ տակն ու վրայ եղաւ, խորհելով որ նորէն թոքախտը կը փորփորէր: Ի վերջոյ՝ բժիշկը շնչահեղձութիւն յայտարարեց, բայց իր զարմանքը մեծ էր երբ իմացաւ որ ատիկա առաջին յայտնութիւնն էր: Բայց վերջինը պիտի չըլլար, եւ պիտի դառնար յաճախողէպ: Ամէն անգամ որ ընթերցանութեան ծարաւս չափը կ'անցնէր՝ հագի խեղդուութ մը կ'ունենայի, եւ որովհետեւ աչդ ծարաւը սկիզբ եւ վախճան չունէր՝ հիւանդութիւնը լաւ մը տեղատրուեցաւ մէջս: Անշուշտ մեր նկարիչը պիտի ըսէր, ինչպէս ըսաւ արդէն, որ ես եմ իմ հիւանդութիւնս ստեղծողը, որպէսզի ժամանակիս

տէրը ըլլամ, կարդամ, կարդամ ու գրեմ»:

Սողեակին մէջ բանակիին ձայնը լսուեցաւ: Մանուկ իր ձմեռնաբու-
նէն թէւ չարթնցաւ, աչտուհանդերձ՝ փոք մը երեցաւ քթին ձախ կողմի
ծայրը, գծուեցաւ ու արուեցաւ միաժամանակ: Մանուկը բերանը բանա-
լով՝ ըսաւ՝ «ահա՛ եկան»: Ինչո՞ւ համար զարմանքս ա՛յդքան մեծ եղաւ:
Զարմանալու ի՞նչ կար: Դրան սողեակին աղմուկը կը յայտարարէր, որ
տուն եկողներ կաշին, եւ անոնք միայն մայրն ու քոյրը կրնային ըլլալ: Պարզ
էր՝ անոնք տուն կու գային իրենց այցելութենէն ետք, որքան ալ շատ տե-
ւած ըլլար ան: Բայց այդ ձայնը որ ըսած էր «ահա՛ եկան» միայն երաժըշ-
տութեամբ կարելի է վերարտադրել: Արտադրուած բան մը ճիշդ է որ երբեք
կարելի չէ նորէն արտադրել, քանի որ մմանութիւնը օրէնք չէ, ինչպէս
այս պարագային՝ իմ զգացածս, իմ զարմանքս կարելի չէ բառերով
բացատրել: Ինծի այնպէս կը թուի՝ թէ միայն երաժշտութիւնը պիտի կրնար
ո՛չ թէ ուրեմն վերարտադրել, այլ առնուազն՝ կրկին փորձել նոյնը զգաց-
նել, առնուազն՝ մեկնաբանել, այլապէս՝ մեղք պիտի ըլլար, քանի որ պիտի
կորսուէր: Ինծի համար՝ «ահա՛ եկան»ին ձայնը բան մը կու տար եւ իսկոյն
ետ-կ'առնէր, գաղտնիք մը յայտարարող մեղքի մը զգացումը, մէկ խօսքով,
կարճ, կտրուկ, անգոյն, անիմաստ, որ մտատանջութիւն մը կը յայտնէր,
այնպէս ինչպէս թէ անոնք յաիտենակականութիւն մը տեսած ճամբորդութենէ
մը վերադառնային, մինչդեռ «շուտով կը վերադառնանք» ըսելով՝ մեկնած
էին երկու երեք ժամ առաջ: Բայց այդ յաիտենակականութեան զգայութիւնը
կար նոյնպէս Անահիտին մտատանջ ձայնին մէջ, երբ ան շունչը բռնած՝
վազելով ներս մտաւ, ներողութիւն խնդրելու համար եղբօրմէն «հաւատա՛,
իմ անուշիկ եղբայրս, ինչ ալ ըրինք՝ չեղաւ, ուզեցին որ անպաշտան ճաշի
մնանք»: «Ա՛հ» ըրաւ, ինծի դառնալով, «Պարոն Արմենակ, ցաւակցու-
թիւններս, ա՛հ, ինչպէ՛ս ըսեմ, ես կրնամ հասկնալ թէ ի՞նչ կը զգար, ձեզի
պէս արուեստագետ մը, ո՞վ գիտէ ինչքա՛ն կը տառապիք: Ներեցէ՛ք մեզի,
որ ասանկ օրով՝ խնջոյքի գացեր ենք, բայց կարելի չէր խուսափիլ»:

Այդ պահուն՝ ծանրաբալ ու փքուոյց, փեհեզեայ թեթեւութիւնները
շալկած՝ ներս մտաւ Վարդեսններու նախկին Տիկիւնը, այնպէս՝ ինչպէս
երբ ժամանակին, Մանուկի ըսածին նաչելով, Զարիֆեանի խաղացած
իրիկունը՝ թատրոնին սրահը մուտք գործած էր, ու յառաջացած իր շքեղ
քալուածքով մինչեւ առաջին կարգի աթոռները, բոլոր հանդիսականնե-
րուն հիացած նայուածքները իր վրայ կեդրոնացուցած, կարծես՝ արա-
րողութիւն մըն էր տեղի ունեցածը, ուր անոնք ընդ միշտ իրենց ծառայու-
թիւնը հռչակելու համար եկած էին, եւ ոչ թէ բեմին վրայի թատերգութիւնը
դիտելու: «Բեմը սրահին մէջն էր» ըսեր էր երեկոյթէն յետոյ Զարիֆեան
դերասանապետը: Մանուկը փոխանցած էր ինծի օր մը այդ խօսքը, մօրը

վրայ խօսած ատենը, բայց հակառակ իր նուրբ տաղանդին՝ չէր կրցած ինձի փոխանցել նաեւ մօրը ամբողջ վեհութիւնը: Ու ահա՛ կանգնած էր ան իր ամբողջ վեհութեամբը, զմայլած աչքերուս առջեւ, պահ մը վարանելով: Առաջ տղո՛ւն պիտի դիմէր խօսքը թէ ինձի՞: Վարանումը հարկաւ երկար չէր տեւած, յայտնուած էր միայն ակնարկին մէջ, որ մութ բան մը ունէր, կարծես վարագորտուած, երբ ան քառորդ շրջան մը կատարեց, նախ՝ ինձմէ դէպի տղան, եւ անմիջապէս յետոյ՝ իր տղայէն դէպի ինձի: Ու գլուխը մէկէն կանգ առաւ, տխուր ժպիտ մը կազմուեցաւ բերնին անկիւնը, կամ թերեւս իր նայուածքն էր, որ մեղրի պէս հալելով՝ հոսած էր երեսներուն վրայ ու եղած տխուր ժպիտ: Եւ այդ անառիկ ամբողջ կարծես՝ տեղէն շարժեցաւ, ձեռքս սեղմեց աստղերով ծածկուած մատներուն ծայրերովը, ուրկէ անշուշտ բացակայ չէր տեսակ մը նրբութիւն որ իր ֆիզիքական ուժին արտայայտութիւնն էր, բայց որ կրցած էր անոր հագցնել փափկութեան մը ձեռնոցը: «Ա՛հ, կը ներէք, սիրելի Արմէն, ինչո՞ւ չէ, ասանկ օրով՝ կարելի է ձեզ սիրելի կոչել, այնպէս չէ՛, հաւատացէ՛ք, անկեղծօրէն կը բաժնեմ ձեր ամբողջ վիշտը, բայց ինչո՞ւ այդպէս շտապով եղաւ, որ մարդ բան չգիտցաւ, կը ներէք, խնդրե՛մ»:

Ա՛յնպէս հրապուրուած էի, փոշիի պէս ալուած, տարուած, անկիւն մը նետուած, որ չկրցայ անմիջապէս պատասխան տալ իրեն: Ու ինք հանդարտ համբերութեամբ մը եւ յօժար կեցուածքով մը՝ կը սպասէր պատասխանիս, եւ անցնող ամէն մէկ վայրկեան լայնատարած կուրծքը ու աչքերուն վրայ անշարժացած նայուածքը նոր ու անսովոր վեհութեամբ մը կը լեցնէր, եւ ինձմէ բան մը կը պակսեցնէր, զիս կը պզտիկցնէր, ո՛չ միայն քանակով, այլեւ՝ որակով: Ես ինքզինքս կորսնցնելու վրայ էի, եւ կ'ըլլայի հետզհետէ պատռուած տափատով Պոլսոյ այն խլլոտ լակոտը՝ որ հացին շերտը կրծոտելով թաղային դպրոցէն ետքը, իրիկունները փողոցներէն շուքերու պէս անցնող գեղեցիկ կիները կը դիտէր, հոգիին խորքէն հիանալով անոնց վրայ իբրեւ անհասանելի, անիրական հուրիներ: Եւ ահա անոնցմէ մէկն է որ ինձի կը նայէր իր իսկ տանը մէջ, հետզհետէ այնքա՛ն մօտ, այնքա՛ն մաշրական՝ որ ահա՛ ճակատը պիտի դպէր ճակատիս: Այն նայուածքը, որ զիս ինձմէ կը պարպէր, պահ մը եկաւ՝ ուր այդ պարապուծութիւնը նոր գոյացութեամբ մը սկսաւ լեցնել, եւ ես Մանուկին տեղը առած՝ պիտի նետուէի այդ հսկային ծոցը, «Մայրի՛կ» պոռալով: Տեղէս չշարժեցայ սակայն, նայուածքս միշտ անոր յառած, անոր պղտորած նայուածքով դմքին, որ երկար էր իր սուր կզակովը, եւ ունէր ցցուն աշտոսկրոնք եւ կարմիր այտեր, հոն՝ ուրկէ կը սկսէր դմքին բաւական խոշոր մասը, որ յետոյ դէպի վարը նեղնալով՝ անոր կու տար սուրի մը հատու կազմութիւնը այդ երկար մարմնին վերելը, փարթամ ծառի մը նման, որուն ճիւղերը խտացած ըլլային առատ տերեւներով, երկնքին վրայ գծելով շքեղ

աւարանք մը: Մէջ ընդ մէջ՝ սարսափ մը կ'ապրէի, մտածելով որ այս ա՛յն կի՛նն էր՝ որ օրն ի բուն մէջքը ծռած աղջկանը հետ կարի աշխատանքին վըրայ՝ յորդոր կը կարդար, «շուտ, աղջիկս, քիչ մը աւելի շուտ, սրունք ընենք եւ ուրիշ բերե՛նք: Ա՛խ, անգամ մը փրկենք եղբայրդ, անկէ վերջ՝ լայն կ'ելլենք մէջէն»: Համեստ աշխատանքով համեստացած եւ իր փայլը կորսնցուցած այս կի՛նը նոր մարմնացում մը աւեր էր, պարզապէս Ամիրեաններուն «ընդունելութեան» գացած ըլլալով, ուր վերագտած էր իր հին, կորսուած, թաղուած մթնոլորտը, անոր շինծու, սուտ կրկնութեամբը, որ բաւական եղած էր սակաւն զինքը կերպարանափոխելու համար: Հասարակաց բան մը կար այս պահուն՝ աչդ կնոջ եւ Ծուշանին միջեւ, ա՛յն՝ որ հիմա անցեր էր Ծուշանին Տիկին Վարդսեանէն, անոր հասունութեան վարպետութեամբ հարստացած, բան մը որ Ծուշան իր երիտասարդութեան անմեղութեանը կը պարտէր եւ այն զարմանալի հմայքին՝ որ աչդ կի՛ներուն կու տայ հեռաւորութիւն մը ու աչդ պատճառով իսկ՝ կ'ընէ զանոնք աւելի ցանկալի, նոր մօտիկութիւն մը ստեղծելով, որովհետեւ անառիկ, անբռնելի, արգիլուած պտուղի մը հետ գործ ունինք: Զէ՛, գուր չէ աչդ վերջին բառը: Արդարեւ՝ անոնց մարմինը կը յիշեցնէ պտուղին խիւղ, որ լեզուին վրայ ա՛յնքան փափուկ ու հեշտալի է, մանաւանդ երբ տարաշխարհիկ պտուղի մը խիւսն է, ինչ որ հոս՝ պարագան է, տարաշխարհիկ՝ իրենց աշխարհէն դուրս: Եւ աշխարհն դուրս ելլել պէտք է անոնց մօտենալու, մերձենալու, անոնց վերադառնալո՛ւ համար: Յանկարծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ աչքերուս առջեւ գտնուող նկարին վրայ, սկսաւ հալիլ, ու կարծես՝ հետըզհետէ անոր հալած տեղերէն նոր մը ծնաւ, մէկու մը նման որ իր հագուստները կը հանէ, մինչդեռ միեւնոյն ատեն՝ նորը կը հագնի: Պատկերը կը ներկայացնէր բանակի մը նահանջը, ո՛չ թէ պատրուած այլ՝ կռիւի ճակատէն թիկունք հանգստեան իջնող բանակի մը, որ տակաւ իրմէ կը հեռացնէ կռիւներու չարագուշակ տեսիլները: Այս փոփոխութեան պատճառը ի հարկէ՝ տեսողութեանս տկարացումն էր, լսողութեանս զորացումով, մէկը կ'երթար հանգիստի, իսկ միւսը կը պատրաստուէր նոր, խորհրդաւոր, գործունէութեան մը: Ամբողջութեամբ լսողութիւն եղած՝ ուշադրութիւնս գրաւուեցաւ ականջիս մէջ յայտնուող ձայնէն: Բացարձակ ճշմարտութիւնը չէր անշուշտ, բացարձակ բան գոյութիւն չունի: Խնդիրը այն էր՝ որ աչդ ձայնը, իր կարգին սպասելով հրապարակ գալու համար, կը շարունակէր տեսական, երբեք տկարանալ չգիտցող կոտորացող ցալի մը պէս: Համաչափ, ընդհատ բաց յամառ՝ ձայնը անդադար կը կրկնէր: Եւ յանկարծ աճապարանքը նկատեցի: Օ՛ ոչ, շարժումներուն մէջ չէր, շարժումները դանդաղ էին, ինչպէս որ պէտք է ըլլայ պատկառանքի տէր մարդուն մօտ: Այդ աճապարանքը, հրմշտուքը կարելի է ըսել, տեսողական որեւէ յատկութիւն չունէր: Այդպէս՝ սովի ատեն խանութներու առջեւ հերթի կանգնած ամենէն առաջինը ըլլալու համար, մեր արժանապատուութիւնը անխոցելի

պահելու նախաձեռնանքներով՝ աւելի խելագար կը ձեւացնենք մենք զմեզ, ուրիշները հրմշտկելով, ու աճապարանքով հերթին գլուխը կ'անցնինք: Ատոր նման էր Տիկին Վարդուհանի ձայնը երբ ըսաւ «Սիրելի Արմեն»: Ուրախ էր այդ նոյն օրը Արմենին հանդիպելուն համար իր տունը, հանդիպելուն՝ բախտի բերմամբ, եւ անմիջապէս գործի անցնիլ կարենալուն: Նախ՝ Տիկին Վարդուհան պէտքը չէր ունեցած, զինքը սեփականացնելու փորձին տալէն, «ս» մը աւելցնելու անունին ծայրը, վարձ ըլլալով իր հին միջավայրին մէջ՝ խօսքը անաւարտ ձգելու, զայն յանկարծ իր ձայնովը իմաստաւորելով, որով խօսքը կը ճամբորդէր դէպի խօսակիցին միտքը, ծանր ու հատու շեշտի մը անկումովը, խօսքը ըսուած ըլլար թէ պահուած: Պահուիլն ալ շուարումի հետեւանք չէր - այդ միջավայրին մէջ՝ շուարումը օրէնքէ դուրս է - կը կատարուէր հաստատ գիտակցութեամբ մը, ինչպէս ներկայ պարագային, երբ Ամիրեաններու հիւրասիրութեամբ՝ վերագտած էր կորսուած մթնոլորտը, ու անոր մէջ մտած գլխով ու ոտքով: Այնպէս որ անունիս վերջին գիրքին վրայէն կը գլորէր ո՛չ թէ սեփականացումը յատկանշող «ս»ն, այլ՝ իր տուած շեշտը անոր, ու այդ շեշտը ծանր էր, յանկարծ բանի մը վրայ գոցուող ձեռքի մը պէս: Ծիշող այդ շեշտին հետ միաժամանակ՝ աչքին մէկը, կարծեմ ձախը, դանակի հարուածի նման ալնախի նայուածք մը նետեց իմ նայուածքիս խորքը՝ որ պորտէս բիրտ ցնցում մը իջաւ եւ կծկուեցաւ ցալքիս ծայրը: Այս երկու գործողութիւնները կայծակի պէս արագ եղան. միեւնոյն ատեն՝ ցնցում եւ կծկում, ու ամբողջ մարմինս սեղմուած նարինջի մը պէս՝ թոյլ տուաւ որ զիստս ի վար՝ հոսի գաղջ ու լարծուն հեղուկը: Սերմնահոսութիւն մը պատճառած էր ինձի Տիկին Վարդուհան, իմ ամենամտերիմ ընկերոջս մայրը, եւ ինձի ալնալէս թուեցաւ՝ որ հոսքը զիստս ի վար չէ՝ որ տեղի կ'ունենար, այլ կ'ուղղուէր իր պատճառին, կը խառնուէր անոր: Պատճառ եւ արդիւնք կը նոյնանային, քանի որ այս միութեան երկու եզրերէն ո՛չ մէկը, ո՛չ ալ միւսը անջատաբար նոյնը չէին, բայց ինչպէս արդիւնքը՝ պատճառ, պատճառն ալ կրնայ իր կարգին արդիւնք դառնալ: Այս պարագային՝ այդ երեւոյթը գործադրող կամ դիւրացնող գրգիռը կը հանդիսանար Տիկին Հովսիսիմէի նախադասութեան երկրորդ անդամը, առաջինը ըլլալով՝ «Ա՛հ, կը ներէք»ը, որ պարզ է ամէն մէկուն համար ու ըսել կ'ուզէ. «Ա՛հ, կը ներէք (իշտէ պիտի ըսեմ, ի՛նչ կ'ուզէք՝ մտածեցէ՛ք, հոգս չէ), ինչո՞ւ չէ...», թէւ այս մեկնաբանութեամբ փակագիծի մէջ դրուած մասը կը ջնջէ հատուածին գլխաւոր անդամը, որ է «սիրելի Արմեն (ս)», իբրեւ տեսակ մը կապանք կամ ձեռնակապ, որպէսզի յանցապարտը իրմէ չխուսափի: Երկրորդ անդամին գալով հիմա, շեշտը պէտք է դնել անպայման «ասանկ օրով»ին վրայ, հակառակ յաջորդ հատուածին՝ «անկեղծօրէն կը բաժնեմ ձեր վիշտը ամբողջովին», որուն աւելորդաբանութեան համոզուած է, բայց չա՛նք բլեն dans la balance, եւ մնացեալը պարզապէս bla-bla է, ինչպէս կ'ըսեն ֆրան-

սացիները, ու ԲԼԱ-ԲԼԱՆ ամեն խօսակցութեան ամենաճոխ մասը կը կազմէ: «Ասանկ օրով» անպայման՝ վիշտի օրով կը նշանակէ, եւ այն ատեն՝ Տիկին Վարդուհանին եւ Շուշանին համար կորսուած օրով: «Ասանկ»ը արդարեւ ունէր վիշտի երանգաւորում մը, բայց պէտք է նկատել որ այդ բառին ընկերակիցը գրկուած էր նոյն երանգաւորումէն, որովհետեւ ըսողին միտքը յանկարծ հեռացած էր վիշտի գաղափարէն, եւ հնարած էր նոր գաղափար մը՝ ազատութեան օրով: Ամենէն ճարպիկը իր ուղեկանը կը նետէ որսին վրայ, եւ ա՛յդ է որ ըսել կ'ուզէ երկրորդ անգամին լրացուցիչ հատւածը՝ «կարելի է ձեզ սիրելի կոչել»: Ամբողջական ըլլալու համար, նետենք հիմա մեր ոտքերը սա ԲԼԱ-ԲԼԱ-Ներուն մէջ, եւ պիտի տեսնենք որ չարտայայտուած ամեն մէկ բառի շեշտին կամ անոր մարմնին դրոշմուած ամենադոյզն շարժումին մէջ՝ խոտոր իմացուած բան մը պահուած է: Ու խորհելով այդ մասին՝ Տիկին Վարդուհանի նախադասութեան չորրորդ ու վերջին հատուածը կ'առնէ յանկարծ շատ աւելի ծանրակշիռ իմաստ մը, եւ ես եմ՝ որ զայն ԲԼԱ-ԲԼԱ-Ներու ծոցը նետեցի. ֆրանսացի ժողովուրդը թերեւտոյիկի վերածելով, մինչդեռ ժողովուրդ մը հիմարութեամբ օրերէ ի վեր փորձառութիւն ըսուած թաքուն գիտութեամբ մը հարուստ ըլլալով՝ ահաւա՛հ՝ կ'ինչպէս պիտի բացատրուէին աւելորդ նկատուած բառերը: Այնպէս՝ ինչպէս կը պատահի երազներուն մէջ, անկարելորդ դէպք մըն է ամբողջ գաղտնիքին տէրը, գաղտնիքին բանալին: Հիմա կարծես այդ բանալին գողցած՝ դուռը կը բանամ անով, եւ սենեակը մէկէն լուսաւորուելով՝ այդ լոյսին մէջ ինծի կ'երեւի նախադասութեան չորրորդ անգամին իմաստը, իր ամբողջ անողոքութեամբ: Լսողութեանս մէջ կը հնչէ դեռ իր ձայնը, յուզում ու ընկճում մէկու մը ա՛յն աստիճան ցաւակից վիճակը արտայայտող ձայն մը՝ որ մարդ նախ դժուար կը հաշտուի այդ ձայնին մէջ տեսակ մը ճեղքին, մտքին համար գրեթէ աննշմարելի ճեղքին: Բայց եւ այնպէս՝ այդ ճեղքէն կը հոսի տակաւին մասնաւոր թոյն մը, իր դանդաղ ազդեցութեամբ, որովհետեւ «իմչո՛ւ համար այսպէս շտապով եղաւ, որ մարդ բան չգիտցաւ»ը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ՝ «այսպէս լաւ եղաւ՝ որ մենք չստիպուեցանք երթալ կեղծաւորութիւն ծախելու»: Ահա հոս թաքնուած է գործի մարդու իսկական մտայնութիւնը: Ինչքա՛ն ալ անգութ ըլլայ՝ միակ ճամբան է կեանքին մէջ, զգացումներէն հեռու մնալով սեփականատէր դառնալու: Ներկայ պարագային՝ սեփականացուածը՝ ե՛ս էի:

Տիկին Վարդուհան հազիւ ակնթարթ մը ականջները տնկած մնաց, պատասխանին ունկնդրութեան համար, եւ ըլլա՛յ անոր ուշացումին, ըլլա՛յ անոր անկարելորդութեան պատճառով՝ անիկա իր ցախտուն աչտերով երեսը դարձուց դէպի իր աղջիկը, որ աչլալած էր մօրը ունկնդրութեան մէջ ու լսեց, թէ ինչպէս տարբեր ենթահող մը ունեցող խօսքով մը իրեն կը դիմէր ան: Այնպէս որ աղջկան շփոթութիւնը իր լրումին հասաւ, որով-

հետև անմիջականորեն ըմբռնեց, թե ի՞նչ ըսել կ'ուզէր մայրը, եւ այտերը ուռելով՝ կարմրեցան: Երբ Տիկին Վարդուհան Անահիտին դառնալով՝ «այնպէս չէ՞, Անահիտ» ըրաւ, իր համբաւաւոր նախադասութեան ամբողջանալուն պէս՝ Անահիտը, Տիկին Վարդուհանի արժանավայել աղջիկը, անմիջապէս դէմքին տուաւ նախկին դիրքը, զիս ունկնդրողի ու պատասխանիս անհամբեր սպասողի իր դիրքը: Եւ չակնկալուած կերպով, այսինքն՝ պատասխանելու իմ կարողութեանս կասկածովը ընդունեց պատասխանս, որ նոյնհետաշին իր կասկածը փարատեցուց, բայց անհասկընալի մնաց իրեն ու ցցել տուաւ իր լայն ու երկար հասակը, ճաճանչագեղ դէմքով մը, զոր միմիայն Օսթերլիցի յաղթական արեւին առջեւ կանգնած Նափոլէոնը ունեցած ըլլաւ է: Ըսել որ ի՞նչ տիրակալութեամբ ես ալ իրեն պէս ցցուած էի սրունքներուս վրայ ու արձակած վճիռ ձայնով մը՝ «շուտով եղաւ, որովհետեւ ես այդպէ՛ս ուզեցի»:

Քիչ առաջուան սերմնահոսութենէս վերջը, որ զիս ուժգնօրէն ցնցած էր ու ինձի տուած էր անցաւոր գոյութիւն մը, եղած էի վերը գրուածին պէս՝ փոշի, ալուած, տարուած անկիւն մը, ու նետուած: Չեմ գիտեր՝ զգալութիւն՝ մըն էր միայն, թէ իրապէս Տիկին Վարդուհան ձեռքը երկարած էր, ափովը ժողված էր անկիւնը հաւաքուած փոշիի դէզը, ու զայն գրպանելով՝ զիս ալ անոր մէջ անհետացուցած էր:

Ատկէ ետքն է որ Մանուկին կողմը դարձաւ իր փառաւոր հասակովը, եւ աղաղակեց սրտակոտոր՝ «ա՛խ, տղաս, քեզի չհարցուցի անգամ թէ ինչպէ՛ս ես, չեմ կրնար ըսել որ ձանձրացած ըլլալու ես մեր երկար աչցելութեան ընթացքին, քանի որ քու ամենէն շատ սիրած ընկերոջդ հետ ես», ու կամաց մը ծռեցաւ եւ տղուն ճակատին իր կծկուած շրթունքներուն ծայրովը՝ համբոյր մը դրոշմեց: Մանուկ այն ատեն իր թմբիրէն դուրս գալով՝ աչդպէս, առանց իրական հետաքրքրութեան՝ հարց տուաւ. «ի՞նչպէ՛ս, գոնէ լաւ անցուցի՞ք ձեր ժամանակը»: «Ինչո՞ւ չգիտցածի կու գաս, կարծես թէ իրապէս չես գիտեր» պատասխանեց մայրը առանց ժամանակ կորսնցնելու, «եթէ յօրանջելը ամօթ բան մը չըլլար՝ պիտի ըսէի որ յօրանջելով անցուցի՞նք ժամանակնիս: Նոյնիսկ ձեռքերնիս բերաննիս չէինք կրնար տանիլ, որպէսզի չկարծեն թէ կը յօրաջենք, բայց խեղդուեցանք մեր ներքին ձանձրոյթին մէջ: Այնպէս չէ՞, Անահիտ»: Բայց Անահիտ, որուն վրայ յոգնութեան հետքերը անուրանալի էին եւ որ մէկ ձեռքովը եղբոր արօռի չենակին կռթնած էր, ոտքերուն ծայրերուն վրայ ցցուելով՝ «ա՛հ, մայրիկ» մը արձակեց գոց սենեակին ապակեանձ, դեղերու հոտերով թանձրացած օդին մէջ, առանց հասկնալի ընելու, թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզէր: Կը հաստատէ՞ր մօրը ըսածը, թէ ըսել կ'ուզէր՝ «ա՛հ, մայրիկ, ինչո՞ւ կը ստես», քանի որ քիչ մը վերջը՝ պիտի իմանալի ես ալ՝

թէ զուարճացեր էին, նոյն Անահիտին ըսածին նայելով՝ *comme des folles* մանաւանդ երբ եղբայրը հարցոյց ի միջի աչոյց՝ թէ Տիկին Ամիրեանին «քանզի»ները խնայուած էին իրենց: «Աստուած իմ, խենթեմալիք բան է» ըսաւ Մանուկին մայրը, տեղէն ցատկելով, «ատանք ալ բա՛ն, արժե՛ս չարժե՛ս տեղը՝ *քանզի* մը կը փակցնէ, անդադար քեզի լիշեցնելու համար որ Անիի անկումէն վերջ Բագրատունիներու թափափուքներէն է, որ աստիկա պէտք չէ մոռնալ: Եւ անա իշտէ իր շխարի աղջիկը, ա՛յո պիտի ըլլար Ամիրեանի մը աղջիկը: Ա՛խ, սա խեղճ ժամագործին հետ» (թէեւ իրենք ոսկերիչ կ'ըսէն) հաբկաւ ինքզինքը պիտի թափափէր, վրան գըլուխը անխնամ, նոյնիսկ կաթիլներու պէս ներկուած եղունգներով, փողոցի բոգերուն նման՝ կարմիրը թափուեր է: Այնպէս չէ՛, Անահիտ»: «Բայց մայրիկ» ըրաւ Անահիտ լանկարծական ընդվզումով մը, որ ընդվզում ըլլալով հանդերձ՝ ա՛յո չէր, որովհետեւ իրմէ տեսանելիին անէլի վհատութիւն մըն էր, «Բայց մայրիկ, ինչո՞ւ աչոպէս կ'ըսես, վրան անա՛նկ երանութեան հով մը կար, մօտաւոր մայրութեան երանութեան հով մը»: «Երանութեան հով, երանութեան հով», կմկմաց Տիկին Վարդուհան Հոփսիմէ, ուսերը թոթուելով, ինչ որ Անահիտին ըսածները կը ջրէր, կը թաղէր, կը նետէր մինչդեռ աղջիկը կը լամառէր իր կարծիքին մէջ, եւ ոտքերը գետինը զարնելով՝ «այո՛, երանութեան հով մը, ծով մը», ստիպելով մօրը, որ փոխէ խօսակցութեանը նիւթը, երբ մայրը ո՛չ միայն նիւթը փոխած էր, այլ նաեւ իր ձայնին շէշտն ու գոյնը, երբ աղջկան ճկուող ձայնին մէջ հոտը առած էր թշնամիին, որ պաշարուած էր իր ամբողջին մէջ տեղ մը: Եւ աղջկան թթուած ձայնը խեղդել փորձելով՝ իր դէրասանական ձեւերով վայլիմներ արձակած էր, որոնց շնորհիւ թշնամին «ետ քշած» ըլլալու գերագոյն գոհունակութիւնը կ'ունենար, այնպէս որ միաժամանակ «առաջ քշելով» բառերու իր բանակը՝ «ամա՛ն», ըրաւ, «ա՛լ զանելիք բան դարձաւ, մէկ անգամ, երկու անգամ՝ հասկցանք, բայց ամէն անգամ անտանելի բան է, ընդունելութեան բոլոր մասնակիցները, դուն ալ մէջը, ստիպուած եմ նոյն խաղը խաղալու, աշպարհուելու, քանի որ արժանապատուութեան հարց մըն ալ կայ, որ ոտնակոխ կ'ըլլայ: Հա՛, կարծես թէ ես ինձի կ'ըսեմ այս ամբողջը, մենախօսութիւն կ'ընեմ, *մոնոլոկ* կ'ընեմ, այսպէս չէ՞ ֆրանսերէնը, Պարոն Ա.մէն, մտքիս կը հետեւիմ, անոր կը դիմեմ եւ ոչ թէ ձեզի, իբրեւ թէ դուք հոս չըլլալիք. այս հոտած պատերուն մէջ՝ ինձի կ'ողբամ միայն, Աստուած իմ, իրապէս զգուելի բան դարձաւ, բայց հոն տեսնէիք զիս, այս անգամ՝ ճշմարիտ ողբերգակ եղած էի, իրաւ է, հիւրը կուսակալին կինն էր, եւ Տիկին Ամիրեանին նպատակը հաշտեուն ջարդուփշուր ըլլալը չէ, նպատակը ֆրանսահիւն մեծ ապսպարանք մը կորզելն էր, դարձնելով մեզ մարդկութեան անարժան, ցոյց տալով մեզ իբրեւ խեղճեմալիք ու գութ շարժող արարածներ: Կ'ըսեն՝ օր մը հետը աղջիկ մը տարեր է, լեզուն քերնին մէջ եղող աղջիկ

մը, որպէսզի գործը աւելի ընդարձակէ նոր աշխատակիցներ պատրաստելով, բայց խեղճը ա'յնքան նեղուեր է. ա'յնքան գաներ է՝ որ մէջ մըն ալ չէ կրկներ ալդ անմարդավայել տեսարանը: Հասկցա՞ր. հիմա Մանուկ, դուն որ կը հիանայիր Տիկին Ամիրեանի յաջողութեանը վրայ, եւ մարդասիրական իր գործունէութեան վրայ: Հայ կեցիկներուն գո'րծ հայթայթել, բայց ի՞նչ միջոցներով: Չէի՞ր գիտեր, հա՛, ա'ն հիմա քու Աշխէնիդ մայրիկը, հո՛ւս է գաղտնիքը իր աղջիկը ժամագործին տուած ըլլալուն, որովհետեւ ժամագործը մուրացիկէն տարբեր է: Ահա՛, օտարին առջեւ՝ զաւալլը, մեր առջեւ՝ մեծ տանտիկնութիւն ծախող: Հա՛ կեցէ՛ք, ամենէն կարեւորը մոռցայ, գլուխ գործոցը, այս բառին իսկական առումով գլուխ գործոցը, եա՛, պէտք էր մտածել, ամէն մարդու ընկելք բանը չէ, գիտէ՛ք ինչո՞ւ համար հայ աղջիկը հետը տարեր է, որովհետեւ հայ աղջիկը իրապէս ապրեր է Եփրատի եւ Տէր Զօրի ողբերգութիւնը, եւ ո՞վ կրնար աւելի լաւ պատմել մեր պատմութիւնը, քան թէ զայն ճշմարտօրէն ապրողները, որոնք հաւանաբար պիտի չկարենային իսկ պատմել, ապացոյց՝ որ խեղճ աղջիկը ապշած մնացեր է, եւ չէ կրցեր բերանը բանալ անգամ»: Տիկին Վարդսեան մէկէն ի մէկ ձայնը գետին զարկաւ եւ անմիջապէս՝ զայն ետ առաւ, թեւ ուսում մը գծել վերջ միջոցին մէջ, իր ձայնին պարունակութեամբը, որ հիմա դէպի առօրեան փոխադրուած էր: Իր ալդ գեղեցիկ թոյնքէն ետք, ինչպէս թռչունը իր ներդաշնակ ու շքեղ թեւաբխումներէն վերջ՝ ծառի մը ճիւղին վրայ թռած՝ թեւերը կը փակցնէ մարմինին, կարծես երբեք անկէ բաժնուած չըլլային, գլուխը կը խօթէ վզի փետուրներուն տակ ու կ'անշարժանայ, Տիկին Հոփսիսիմէ տեղադրուեցաւ անմիջապէս առօրեայ խանդով արտասանուած բոցավառ բառերուն դէմքին տուած լուսեղէն պայծառութեանը վրայ, եւ հոն՝ ստուեր մը իջաւ, ինչ որ իր մորթին կարճային սպիտակութեան՝ խանձած կառուի մը գոյնը տուաւ: «Աղջիկս, ի՞նչ կեցեր եմք, հաշվան հաշվան կը խօսինք, երբ վաղուան յանձնելիք ա'յնքան գործ ունինք»: Ու երկուքը մէկ լքեցին սենեակը, իրենց ետեւէն գոցելով դուռը: Տիկին Վարդսեանի մեկնելէն ետքը՝ իր երկար սրունքներուն պլլուող բեհեզներուն շրջինը, ինչպէս խաղաղ ծովուն վտպէտուն ալիքները իրիկնային լուծիւնը կը լեցնեն իրենց փսփսուքով, սենեակին մթնոլորտին մէջ տակաւին ատեն մը շրջեցաւ, եւ երբ վերջապէս շիջեցաւ՝ Մանուկ, առանց գլուխը վերցնելու կործքին վրայէն, մեղմ ու չեղօք ձայնով մը ըսաւ՝ «ընդհանրապէս՝ թոշնային կեանքին մէջ արուններն են, որ կը գեղգեղեն, գիտե՛ս ինչո՞ւ համար: Ահա քեզի նմոյշ մը իզական գեղգեղանքէն: Հա՛, յաճախ չէ որ պատահած է այս բանը, հազիւ երկու երեք անգամ, եւ ամէն անգամուն՝ քեզի նման մէկու մը ներկայութեան տեղի ունեցած է: Երբ «քեզի նման» կ'ըսեմ՝ չհասկնաս թէ նկարիչին համար է խօսքս, մօրս լեզուն քակողը արական վայելչութիւնն է: Կը խորհիս որ իմ վայելչութիւնս ինձմէ՛ կու գայ, կը սխալիս,

ամբողջ ի՛ր աշխատանքն է, իր կամքին արդիւնքը, տարիներով, տարիներով, եւ ահա՛ սա վայելուչ տղան, *տանտի* տղու մը պէս, եւ դուն կ'ըսես՝ Մակարոյծ։ Բոլոր մակարոյծները այսպէս են, վայելուչ ու գեղեցիկ, նոյնքան գեղեցիկ որքան՝ վեներտիկեան լամբերը, զորս մեծ քաղաքներու ծառուղիներու երկայնքին՝ բարտիներու ճիւղերէն կը կախեն։ Ուրիշին արիւնովը կ'ապրին։ Ապրելու համար բնաւ ձեռքը ձեռքին չզարնողները այդպէ՛ս կ'ըլլան։ Զարմանալի է սակայն, ասանկ օրով, ասանկ դժբախտ օրով, ֆրանսացիները իրատունք ունին եղեր, երբ կ'ըսեն թէ *le malheur des uns fait le bonheur des autres*։ Դուն բախտաւոր ես, Արմէն, ծնողքդ ձգած ըլլալուդ համար։ Հիմա առողջ եւ ազատ կ'ապրիս։ Ես ապրելու ժամանակ չունեցայ։ Դեռ պատանի՝ հանդիպեցայ այն սարսափելի բանին որ ներսդին կը քնանայ, եւ զոր մենք կ'արթնցնենք։ Եթէ չարթնցնենք՝ լաւ կ'ըլլայ, ծառի մը պէս ազատ կը մեծնանք, բայց եթէ մե՛նք չարթնցնենք՝ ուրիշները կ'արթնցնեն։ Ազատ ծառը հորիզոններով կ'ապրի, մինչդեռ մենք կը մեծնանք նեղ ու առանց հորիզոնի վայրի մը մէջ, հորիզոնը մեզի գոնէ հեռուն նայիլ պիտի տար։ Ի՛նչ է այդ բանը, Աստուած իմ, ա՛յնքան փնտռեցի կոկորդիս բռնելու ու խեղդելու լոյսով, բայց ինչպէ՛ս ընել երբ ան ո՛չ դժք ունի, ո՛չ մարմին, ո՛չ կշիռ, ո՛չ ալ տարածութիւն։ Տեսողութիւնը իր յատուկ գիծը ըլլալ կը թոյն։ Այդպէս է անկախ է մեր կամքէն, եւ սակայն՝ մեր կամքին թաքուն ցանկութիւնները կատարողը։ Մեր կամքին զաղտնի ուզածները կը կատարէ, եւ մենք չենք կրնար անոր վրայ բռնութիւն բանեցնել, որովհետեւ չենք գիտեր թէ ո՛ր է այդ բանը։ Տեղ չունի, ո՛չ ալ անուն՝ որ կանչես։ Բան մըն է՝ այդ բանը։ Ոչինչը։ Այդ օրը կ'անիծեմ ես այսօր բայց ի՛նչ կարեւորութիւն ունի, եթէ ա՛յդ օրը չըլլար՝ ուրիշ օր մը պիտի ըլլար, բանի որ ան իմ մէջս էր՝ որդը, խնձորի մէջի որդին պէս, ու կը հսկէր նուազագոյն շարժումիս վրայ, իմ կողմէս տնօրինուած ինծի տէր ու տիրական ըլլալու համար։ Հայրիկիս բացակայութեան ատենն էր, օր մը, հայրիկս երբեմն գործով Պոլիս կ'երթար, ու մայրիկս սովորութիւն ըրած էր իր անկողինէն ուշ ելլելու, այնպէս որ այդ օրերը՝ մեզ խնկենին կը հագնեցնէր, մայրիկիս հրահանգով մեծ խնամք կը տանէր, երկար բարակ շաղկրատելով, խորհելով թէ այդպէս կ'ընէ մայրիկս, որովհետեւ անվերջ խրատներ կու տար՝ ճամբան ուշադրութիւն ընել, ձիւնին հետ չխաղալ, չսահիլ, չմսիլ, եւ զիս բրդեղէնի կը վերածէր։ Այդ առաւօտ, երբ խնկենին արթնցուց զիս, աչքերս բացած չբացած՝ պոռացի «մամայիս երթալ կ'ուզեմ, մամայիս երթալ կ'ուզեմ»։ Այդ խնկենին ինծի ականջ անգամ չտուաւ, զիս շուլեց, պլլեց, կապեց, ու ծրարի մը պէս՝ դուրս նետեց, ըսելով՝ «նայէ՛ որ չմսիս»։ Հապա եթէ մսիմ, ըսի եւ ինքզինքիս, երբ մի՛նակ եղայ, մի՛նչեւ մէջքս ձիւնին մէջ բարձրացած։ Եւ ես ալ տոյի պատասխանը. եթէ մսիմ՝ մեր տունը կը մնամ մայրիկիս հետ, հայրիկիս ամբողջ բացակայութեանը ընթացքին։ Չեմ յիշեր թէ կանո՞ւիս էր արդեօք, կամ

թէ ուշ մնացած, գիտեմ միայն որ փողոցները մարդ մարդասանք չկար: Ամենուրեք՝ ճեփ ճեփմակ ձիւնը նստեր էր, ծառերու ճիւղերուն վրայ բամպակի պէս կլոր փունջեր կազմելով: Վերացած, ամէն ինչ մոռցած՝ կեցայ, նաչուածքս այդ գունդերուն վրայ կեդրոնացած, եւ ամենայն խաղաղութեամբ՝ կը սպասէի որ այդ փունջերը հալէին, ու անոնց տեղը՝ ծառը վխտար փոքրիկ պարիկներով: Թռչունները մէկ ծառէն միւսը կը փախչէին, թռուրդալով, ու ճոռուղելով, արծաթի պէս պսպղացող ձմեռնային արեւոտ օդին մէջ: Չէի ուզեր դպրոց երթալ, կ'ուզէի մայրիկիս հետ ըլլալ: Զարմանալիօրէն զգուելի երեսաց դպրոցը ինծի այդ պահուն: Ուրիշ երեխաներու հետ կռիւ ըրածի պէս՝ կիս կատար հանուեցայ ու նետուեցայ ձիւնին վրայ, զայն նախապէս ոտնակոխելէ ու խառնշտկելէ վերջ: Երբ մէկը զիս տուն տարաւ, ձիւնոտ ծառերէն իջած պարիկները ինծի հետ էին, եւ ես ինքզինքս կը կարծէի երկնքին մէջ: Տունը՝ աչքերս չբացի, մայրիկըս չէի ուզեր տեսնել, որպէսզի ան կարծէ թէ շատ գէշ կերպով սառած եմ: Ո՛չ թէ զինքը տագնապեցնելու համար, այլ՝ իր քովը մնալու եւ երկարօրէն առնել տալու համար: Օրերով պիտի մնայի այդպէս մայրիկիս հետ իբրեւ հայրիկիս փոխանորդը, քանի որ ան տունէն մեկնած էր: Կ'երազէի բամպակէ փունջերուն, որոնք ձիւնոտ ծառերուն վրայ առտուան արեւուն՝ պիտի բացուէին, ու ամոնցմէ ցատկոտելով՝ գոյնզգոյն պարիկները պիտի գալին շուրջս հաւաքուելու եւ ինծի հետ խաղալու: «Ծօ՛, մէջ մը ըսէ՛ նաչիմ, որո՞ւն հետ կոտեցար, որ երթամ հախէն գամ»: Կը պնդէի, թէ մէկու մը հետ կոտած չէի, ինչ որ ճիշդ էր անշուշտ, բայց ինչպէս միշտ՝ ո՛չ ամբողջովին, ու մայրիկս չէր հաւատար, կ'ուզէր անպայման որ հերոսացած ըլլայի, եթէ ծիծաղելի ալ թուէր՝ ըսածս ճշմարտութիւնն էր, եւ ես հպարտ էի անով: «Ինծի հետ, ինձի», ըսի, «մամա՛, գիտեմ որ վրաս պիտի խնդաս, ես ինծի հետ կոտեցայ»: «Դուն խենդ ես, ինչպէ՛ս մարդ կրնայ ինքզինքին հետ կոտիլ»: Եւ մայրիկս, արհամարհելով իմ ցափռտութենքս, դարձաւ Խնկեմիին՝ «նայէ՛ ինչպէս սառեր է, Խնկեմի, անկողին տար, ես հիմա կու գամ»: Կը քնանաս կոր, Արմէ՛ն» ըրաւ Մանուկին ձայնը, ուրնեակ մը բարձրանալով, եւ այդ բարձրացումն էր՝ որ զիս արթնցուց, ցնցելով: Արթննալը ճիշդ բառը չէ՛, քանի որ չէի քնանար երբ «կը քնանաս կոր» ըրաւ, բայց ուրիշ բառ ալ չունիմ ձեռքիս տակ, ու ստով պիտի գոհանամ, միայն թէ ստիպուած եմ ըսելու որ գրեթէ նոյն բանն է: Մանուկին պատմելու միապաղաղ, միալար ու միօրինակ եղանակը ուղեղս թմբկի մէջ զլորեր էր, եւ անոր խորխորատէն բարձրանալը յանկարծակիօրէն քունէն արթննալու կը նմանէր, ինչպէս ինքն ալ անպայման նման երեւոյթի մը ենթարկուած էր, երբ անպատեհիօրէն պատումը ընդհատեց, ըսելու համար՝ «Արմէն, կը քնանաս կոր», ինքը որ չէր քնանար թէւ քանի որ պատմութիւնը կը շարունակէր: Ըսել չեմ ուզեր, որ մտքով կը շարունակէր, ու ես կ'ընդունէի իր մտածածը, մտքիս մէջէն հետեւելով իր ըրած պատմու-

թեան, այլ՝ ամենէն արձակումակ կերպով՝ երկուքս ալ թմրած էինք ծանրացած մթնոլորտին մէջ, երկար ատեն Տիկին Հռիփսիմէի եւ Անահիտի հեռանալէն ետքը, ան՝ իր ձայնը միօրինակութեամբ հանելով, ես՝ զայն լսելով: Հետեալքար՝ զլորած ըլլալով թմբիին մէջ, հարկ եղաւ ինծի բարձրանալ անկէ, մագլցելով եւ ճանկոտելով ապառաժները, ձեռքերս արիւնելով, ու ասով կ'ուզեմ ըսել թէ որքա՛ն բիրտ եղաւ վերադարձը դէպի իրականութիւնը, ապացոյց որ չէի քնանար: Մանուկին ձայնին շնորհիւ տարուած էի հեռուները, ուրկէ յեղակարծ կը վերադառնայի, առանց կապս խզած ըլլալու Մանուկին պատմութեան հետ: Ըսել կ'ուզեմ որ լրջօրէն կը հետեւէի Մանուկին պատմածներուն, մանաւանդ որովհետեւ անոնք կը կազմէին սնունդը այն պատմութեան՝ զոր ես կ'ապրէի, հաւանականօրէն՝ կէտ առ կէտ զուգահեռ ի՛ր պատմածին: Ան կ'ապրէր պատմելով, ես՝ մտիկ ընելով: Այսպէս՝ երբ Խնկեցի Մանուկը մօրը անկողինը կը տանէր, զինք իր հոռիկութեամբ անտեսէի մէջ առած, հաշտ կը տարուէր Մուշի ձիւն ու փութիւն մէջ կորսուած դաշտերէն: Հաշտ «Մուշի» չէր ըսեր, ան կ'ըսէր «Մշոյ», Մշոյ դաշտեր, ինչ որ բոլորովին նոյնը չէր: «Մշոյ դաշտեր» ասութիւնը կալում, անփոփոխելի իրականութիւն մըն է բաղդատաբար Մուշի դաշտերուն, ու դեռ չարտասանուած՝ կը սկսէր հեռու, հեռունքէն, պատմութեան խորքէն բարձրանալով մինչեւ իր ոգեւորուած պահը ժամանակի ոսկեճամուկ քղամիջը հագած, եւ նիւթական իրականութիւն մը ըլլալէ առաջ՝ հոգեղէն էութիւն մը ըլլալով: «Իրաւունք ունիս», ըսաւ անմիջապէս ինքը, մտածելով որ պիտի բողոքէի, որովհետեւ քնացող մը նոյնիսկ արթննալէ վերջ՝ կը պնդէ թէ անարդար են իրեն հանդէպ, թէ աչքերն անգամ չէ գոցած, ու միշտ կ'ենթադրուի որ հանրային վայրի մը մէջ քնանալը ամօթալի արարք մըն է: «Իրաւունք ունիս» ըսաւ, «ատենն է, կրնաս երթալ, երբ մարդ կը քնանայ՝ միմակ չէ, քնացող մարդը միմակ չէ: Լաւ կ'ընես առայժմ՝ տուն երթալով միայն երբ քնանալու պէտք ունենաս»:

Հիմա անունդ կը գրեմ: Բայց ո՛չ միայն անունդ, կը գրեմ նաեւ քեզ, որպէսզի կարենամ քեզի ըսել՝ դուն, եւ անմիջապէս զատ մտնես սա իմ լեզուիս մէջ ու դառնաս կենդանի բոլոր անոնց համար՝ որոնք կ'ապրին լեզուիս մէջ, իրենց ալ լեզուին մէջ, քանի որ իմ լեզուս իրենցն է, ու ամէն պահ՝ կը մղուիմ գրելու, գրածս հրատարակելու: Բայց հրապարակը իրեն չի պատկանիր, ուր իմ լեզուս աքսորեալ մըն է, եւ ուր անկարելի է զայն անոնց հաղորդել: Եւ ասիկա իմ ցաւերէս է՛ն մենք է, իմ լեզուս ամէն տեղ ապրելու անկարելիութիւնը, որովհետեւ կ'ուզեմ որ ըլլաս ամէն տեղ,

ամենուն համար ապրիս, երբեք չմնաս հողակոյտիդ տակ, դուրս ելլես անկէ, ըլլաս ամենունը: Բայց արդեօք ամենունը չե՞ս: Երբ կը գրեմ ինծի փոխ տրուած լեզուով, որուն մէջ կ'ապրիս դուն, ի վերջոյ՝ տուողին պիտի վերադառնայ ան, բոզ մը: Պիտի դադրի իմս ըլլալէ: Կ'ապրիս անոր համար՝ որ այսօր երբ ես կը գրեմ անունդ՝ կ'ըսեմ թէ ասիկա պատրանք է, իրականը այն է՝ որ անոնք՝ բոլորը որոնց կը պատկանի լեզուս ինծի հետ միասնաբար անունդ կը գրեն, ինչպէս կը գրես դուն ալ, դուն: Անոնք բոլորը կը գրեն ու կը կարդան ճիշդ ինծի պէս. երբ կը գրեմ Շուշան, Շուշան՝ ոչ միայն գրածս կը կարդամ, այլ գրածս գրելէս առաջուանը, ա՛յն՝ որ միակ սեփականութիւնս է, միեւնոյն գրուածը կը պատկանի բոլոր կարդացողներուն: Իրաւ է, երբ անունդ կը գրեմ՝ գրածս կարդալով քեզ կենդանութեան կը բերեմ, բայց եւ այնպէս՝ իմ սեփականութիւնս կը մնաս երբ անունդ կը կանչեմ, երբ կու գաս կը կանգնիս ձայնիս մէջ: Այն ատեն՝ կ'ըլլաս կամքիս ուզածը, եւ ոչ թէ ա՛ն՝ որ կ'ըլլայիր քու կամքովդ, ա՛ն՝ որ անպայման պիտի խափանէր իմ գեղեցիկ տեսիլքս, իր դարձարձիկ ծամածոութիւններով: «Տէր Աստուած, ինչո՞ւ այդպէս կը կարծես, բացառիկ չեմ, ես բոլոր աղջիկներուն պէս պարզ աղջիկ մըն եմ» կ'ընէիր, եւ այնպէս կը խնդայիր՝ որ խնդուքդ ըսածներդ կ'առնէր, չորս հովերուն կը ցրուէր, որպէսզի անոնցմէ ինծի բան մը չմնայ, որպէսզի ես քեզմով միշտ անօթի մնամ, ինչպէս հիմա՝ երբ ամսուադ զազանի մը պէս եմ, որ սակայն ահա՛ կը կշտանայ քեզմով, քեզի հետ գլուխ գլխի, դուն որ գլուխ չունիս այսուհետեւ: Այսուհետեւ՝ չունեցածովդ կը մեծարուիմ:

Ահա ե՛ս ալ գլուխս կը վերցնեմ, ու զայն արօրի յենակին կը դնեմ, եւ կ'ըսեմ՝ Շուշա՛ն, եկո՛ւր: Ամմիջապէս վազելով կու գաս, թէն առանց իսկապէս վազելու, քանի որ չվազած՝ արդէն իսկ դէմս կը գտնուիս: Կէտ մըն էիր, փոշիի հատիկ մը, օդին մէջ պահուըտած, ու յանկարծ դէմս է քու զարմացող, գիտցող, չգիտցող, գուշակող դէմքդ, որ շրթունքներդ հրամայեց, կամ առանց իսկ հրամանի, ինչպէս զաղտնաբար ծորող կարծիքը ուռեկով մինչեւ յետին սահմանը հետապնդուած, ու սահմանին ձեռք ձգուած, ձայն կը հանէ «ահա՛, ես եմ»: Եւ սակայն ո՛չ մէկ ձայն կայ սենեակին մէջ, ո՛չ իսկ շշիւն մը: Ինչպէ՛ս լսեցի ձայնդ, յստակ, հնչուն որպէս թանկագին մետաղը, այն միեւնոյն կրծքային ձայնը՝ որ յանկարծ մինչեւ ճակատիդ ետեւը կը բարձրանար ու կ'իջնէր, երբ նստած տեղէդ կը ցատկէիր մարախի մը պէս, ու գիրկս նետուելով՝ քու անհատնում եւ անվախճան շամ քարոզներդ կը սկսէիր վրաս թափել, «ես տունս տեղս ձգեցի, եկայ քեզի սիրելու համար, հարկաւ դուն ալ ինծի պիտի սիրես աշխատելով, պիտի աշխատիս ինծի սիրելով, ինծի պիտի սիրես աշխատած ատենդ, աշխատանքդ ձգելով առանց որ զայն ձգած ըլլաս, քանի որ ե՛ս եմ քու աշխատանքդ, աշխատե՛ իմ վրաս»:

Օր մըն ալ ահա այսպէս նստած էի պատկերակալին առջեւ, ու կը մտածէի, անկէ դրութեան մը մէջ, վրձինը ձեռքս, թոյլ ու մեղկ, երբ դուն՝ անպիտան աղջիկ գիրկս նետուեցար, թեւերդ դիրք վզիս շուրջ ու ըսիր՝ «ի՞նձմով զբաղէ՛, ինչո՞ւ համար ինձի քու տունդ բերիր, եթէ պիտի չզբաղիս ինձմով, այո՛, այո՛, չար, ամբողջ օրը պիտի զբաղիս, հետս պիտի խաղաս, ինչպէս կատուն մուկին հետ, հապա՛ ի՛նչ կարծեցիր, ի՛նչ կարեւորութիւն ունի, եթէ ետքը՝ ինձի ուտես, ինչպէս կատուն մուկը կ'ուտէ»։ Այո՛, ահա այսպէս, ըսելովդ հետ մէկտեղ՝ երկու ճերմակ ձեռքերովդ կործքդ բացիր, եւ անոր անսահման ճերմակութեան մէջ կորսուեցան ձեռքերդ, ու վառեցին անոնք երկու կլոր, կըսկլոր լապտերները, եւ սենեակը լուսաորոտեցաւ լոյսով մը՝ որ արծաթ էր, սառույց, պաղ լոյս մը, որ կը թրթռար, կը դողդղար անկախ, միջոցին մէջ եւ յանկարծ անշարժացաւ, սենեուն անիրական, կամ աւելի իրական քան թէ իրականը, երբ ձեռքիդ մէկը ափ մը առաւ անկէ ու նետեց մեր առջեւի պատկերակալին վրայ, իմ անկէ մտածումներուս առարկայ նկարին վրայ, նկարը լուսաորելով լուսնային լոյսով մը, յամառ ու անանցանելի, պատմութիւնը հեքիաթի վերածելով, ու անցողականը՝ մնայունի։

Այս ի՛նչ գեղեցկութիւն է, ի՛նչ ազատութիւն։ Մոռցած ընկելիքներս, կը վազեմ, կու գամ տուն, հեքս բռնած կործքիս մէջ, կը կենամ, ու երբե՛ք, ո՛չ մէկ ատեն՝ չեմ կրնար ետ չնայիլ։ Ետ կը նայէի առաջ ալ, երբ դուն, ո՛վ դուն, կը հետեւէիր ինձի, կը բարձրանայիր սանդուխէն, տնտնալով անոր վրայ, մէջքդ կը շտկէիր, բայց կը շտկէիր շարժումով մը՝ որով կործքդ կը ցցուէր յանկարծ հրաշալիօրէն, դէմքդ՝ անշարժ, արձանացած ուսերէդ վեր, յաճախ մերկ ու ճեփ ճերմակ ուսերէդ յառնած դէմքդ, նայուածքդ՝ բացակայ, անգոյ, բայց այնքան ներկայ՝ որքան երբ բացակայ էր, ներկայ բացակային մէջ, կամ բացակայ մտածումին մէջ։ Եւ այս ամբողջէն ետքն ալ՝ անձայն խնդուք մը, ինչպէս արեւը երկնքին մէջ, խնդուքի ժխտում մը, որ խնդուքը ձայնով կ'օծուէր ու միաժամանակ՝ անլսելի կը դարձնէր։ Ատով իսկ՝ այնքան հնչեղ խնդուքով մը օծուած դէմքդ երկուքի կը բաժնուէր, մէկը՝ քեզի, միւսը՝ ինձի, մնացեալը՝ ընթերցողին, եւ յանկարծ՝ մտածումը սանդուխի աստիճանին վրայ նետելով, զայն կոխելով կոխկոտելով՝ կը բարձրանայիր ի՛նչքան արագութեամբ, եւ սակայն կը կանգնէիր մէկէն, երբ ես հագիւ մտքիս մէջ պատկերացուցած էի «եկո՛ւր» մը։ Եւ դուն չէիր գար գալով հանդերձ, որովհետեւ այդ դեռ չարտասանուած «եկո՛ւր»ն էր, որ կը պառակտէր ժամանակը, սանդուխին միջոցը վիհի մը վերածելով, բայց երբեք ինձի այդ աստիճան մօտիկ չէիր, որքան՝ վիհին միւս եզերքին վրայէն։ Բնաւ պէտք չէ ետ դառնալ, սանդուխին վրայ, ինչպէս փողոցին մէջ։ Քիչ առաջ՝ անունս լսեցի, փողոցը, քու ձայնովդ արտասանուած, քու ձայնիդ օրօրներուն մէջ թաթրխ-

ւած, ինչպէս լեղի հապը շաքարին մէջ, եւ անմիջապէս, ամբողջ մարմը-
նով՝ ետ դարձաւ: Դուն չկայիր, եւ սակայն ձայնը բոլոր ձայնդ էր, սողոս-
կուն, ինծի հասնելու դժուարին ճիգով մը մտահոգ: Քու չարահճի օրերուդ
ձայնը, մեր սիրահարութեան առաջին օրերու ձայնդ, երբ կը կանչէիր ու
կը պահուրտէիր: Ետեւէդ չէի գար, չէի փնտրեր քեզ, եւ դուն կը լամառէիր
չերեմալ, կծկուելով ծածկուած անկիւնիդ մէջ, բայց քեզմէ մեկնած
ձայնը ինծի հասած էր: Ինծի հասած ձայնիդ մէջ էիր արդէն եւ կը քալէիր
ինծի հետ: Յանկարծ վազելով կու գայիր, պոկունքդ խածած, սրդողած
դէմքով, որուն թափանցկութենէն անդին սքողուած-ցուցադրուած ան-
բարտաւանութեամբ՝ պարտութիւնդ յաղթանակի, իբրեւ թէ յաղթանակի
վերածած կ'ըլլայիր:

Այսպէս սանդուխտէն կը բարձրանայի, հակառակ խնդրքիդ, չըսե-
լու համար հեզմանքիդ, իմ ետեւս, քանի մը աստիճան վարը: Զ.
մէջ՝ խնդուքը մասամբ ալ հիացում էր, հետեւաբար՝ անձայն, անհնչին,
ո՛չ իսկ հեք մը, հեքի մըմուռ մը: Ինչպէ՛ս կը խնդայիր, քահքահելով,
ծաղրելով անճոռնի վագրս: Ծուտ տուն հասնիլ, դուրը անաղմուկ բանալ,
հակառակ երազնաց վագրիս, որպէսզի ամենէն կարճ ժամանակով՝ քեզ
շարուն տետրակիս կոչս էջերուն վրայ, ու ինչպէս թռչունը հէքիաթին՝
բոլոր մոխիրէդ մարմին առնես ու ժպիտս ինծի, եւ ես ժպիտիդ մէջ վերջա-
պէս միմակ ըլլամ, առանձին, շնչելու համար օդդ, օդը՝ որուն մէջ սակայն
միշտ ներկայ բացակայ՝ դուն, շնորհիւ գրիչիս թուղթիս վրայ հանած
քցքութիւն շշիւնին, երբ անունդ կազմուի՝ հեռանա մանրաքայլ, յամ-
րաքայլ, տոտիկ-տոտիկ, միշտ, անդադար, յատենապէ՛ս ներկայ ըլլալու
համար: Երբ ներս մտայ սենեակս, ապշանքս մեծ եղաւ: Մէկը նստեր
էր սեղանիս առջեւ, ու կը գրէր անունդ, գլուխը առանց վերցնելու, երբ
ես ներս մտայ: Գացի, լուռ, պատուհանին առջեւ դուրս աթոռին վրայ
նստած, նայուածքս առանց հեռացնելու այդ կատաղի յամառութեամբ
գրել շարունակող մարդէն: Գլուխը ծռած էր թուղթին զայն սեւեռելով իր
ակնոցին հաստ ապակիներուն ետեւը պահուած կարճատես աչքերով:
Անկարելի էր անուն մը դնել՝ ինծի ծանօթ այդ մարդուն դէմքին վրայ:
Միայն քիչ մը նեղ ճակատին տակէն՝ նայուածքը ինծի կը հասներ,
իմ նայուածքս կը լեցուէր իրմով, վերստին կը պարպուէր, երբեք լեցուն
չմնալով, Դանաչեան կոչսերու տակաւին նման: Այս լեցուելու-պարպուե-
լու պարագան է որ գրգիռ մը եղաւ, գրգռեց մինչեւ ողոս ու ծուծս, այնպէս
որ ստիպուեցայ ոտքի ելլել: Կամաց կամաց, ուրուականի նման, մօտեցայ
սեղանին, որուն առջեւ մարդը գրելու սիսիփոսեան տուաշտագին աշխա-
տանքի մը եմթարկուած էր: Կանգնեցայ գլուխն ի վեր, ետեւէն, ուսերուն
վրայէն դիտեցի իր թիապարտի աշխատանքը, որ զինքը խօլաբար
յափշտակած ըլլալ կը թուէր, քանի որ գլխուն վրայ մազ մը անգամ չշար-

ժեցաւ, երբ գիտէի որ շունչս կը սանտրէր իր ա՛յնքան առատ, արուեստագէտի մագերէ: Զեռքը անդադար կը վազէր թուղթին վրայ, մաքուր, անրիժ թուղթը արատաւորելով, եւ ատկէ նոյնքան հաճոյք կը դրոշմուէր դէմքին գիծերուն վրայ, որքան՝ վաւաշորդներուն մէջ, երբ կոյս մը պոճկու աշխատանքով տարուած են: Զեռքը ձախէն աջ կը վազէր, կը սահէր անարգել, ձախէն աջ, կրկին ու կրկին, շարունակ վերադառնալով մեկ-նակէտին, վազելով բառերուն ետին, անելի յամառ քան թէ որսորդին վազքը որսին ետեւէն, խառն ի խուռն, եւ սակայն հրաշալի համաձայնութեամբ մը ջրվէժի նման հոսող բառերը հետապնդելով, զանոնք կապտելու, թուղթին վրայ դնելու տենդագին, ախտավարակ ճիգով մը: Երբեմն՝ գրիչին ծայրը ակնթարթային կոտարակով մը յանկարծ կ'անշարժանար, անմիջապէս վազելու համար վերստին հոսանուտ բառերուն ետեւէն բայց արդէն իսկ ամբողջ գունդ մը, ամբողջ բանակ մը կորսուած էր մացառներուն մէջ, եւ գոնէ անոնց թափոփութեանը կաղն ի կաղն ու արիւնլուայ՝ կապտելու հոգեկան ջանքը կը տեսնուէր: Թէ ինչքա՛ն տեւեց աղ չարչարանքը՝ չեմ գիտեր, միայն թէ կեցած տեղէս իր ուտերուն վրայ նալուածքս կ'երթար կու գար դիմացի պատուհանին, որուն առջեւ նստած էի քիչ մը առաջ, բայց արդէն պատուհանին ապակիներուն վրայ լոյսը կը նուազէր, սկսէր էր հալիլ հեւքի մը պէս, սկսէր էր ստուերոտիլ, եւ գիշերը անսանձ, կամակոր եւ սակայն անշեղ քայլով՝ կը թեւակոխէր, կը հաստատուէր, կարծես՝ յաիտենութեան համար: Այն ատեն՝ անհամբերութիւնս կոկորդիս մէջ պինդ, ժալուացած, անդիմադրելի հետաքրքրութեանս խառնուած՝ զլուխս ծռեցի ուտերէն վար, եւ ամբողջ էջը մէկ շունչով կարդացի: Այսպէս սանդղոխէն բարձրանալով, հակառակ անձայն խնդութիւն, չըսելու համար հեզմանքիդ, իմ ետեւս, քանի մը աստիճան վարը, ձայնիդ մէջ՝ խնդուք մասամբ ալ հիացում, հետեւաբար՝ լուռ, անհնչիւն, ոչ իսկ հեւք մը, հեւքի մըմուռ մը, շուտ տուն հասնիլ, դուռը անաղմուկ բանալ, հակառակ երազնաց վազքիս, որպէսզի ամենէն կարճ ժամանակով՝ քեզ շարտեմ տետրակիս կոյս էջերուն վրայ, ու ինչպէս թոշումը հէքիաթային՝ քու մոխիրէդ մարմին առնես ու ժպիտս ինծի, եւ ես ժպիտիդ մէջ վերջապէս միշտ ներկայ բացակայ՝ դուն, Ծուշան, դուն կը հասկնաս այս «դուն»ը, որ անունէդ անելի կը խելագարէ զիս, զայրացած մոլուցքով մըն է որ ձեռքս նետեցի գրիչը բռնող ձեռքին վրայ, վերջ մը տալու համար քու անվախճան եւ անսկիզբ անհաւատարմութիւններուդ, բռնեցի մարդուն ձեռքը, որ սեփականացուցեր էր քեզ, Ծուշան, որ սեփականացուցեր էր իմ սեփական զգացումներս, զորս գրի առած էր ան իրենց թաւալումին ընթացքին, ինձմէ գողցուած, բայց աւա՛ղ, ձեռքը իմ ձեռքս էր:

Այո՛, ձեռքը բռնած էի, եւ զայն թութի ծառ թութելու պէս կը ցնցէի

կատաղօրէն պոռալով՝ գրիչս տո՛ւր, գրիչս տո՛ւր, այդ գրիչը իմս է, եւ ան տեղէն իսկ չէր շարժեր, կարծես ստուեր ըլլար, կարծես՝ կը լողար, զիցքը հետապնդողին ու բռնողին մակերեսին կը ծփար: Զեռքը բռնեցի կ'ըսեմ, որովհետեւ այն աստեմ, այսինքն՝ դեռ քիչ առաջ, այս տետրակը սկսելէս առաջ, ինձի այնպէս թուեցաւ՝ թէ ձեռքս դրի բառին վրայ, որ սակայն ճիշդ բառը չէր, բանի որ ձեռքս բռնած բան մը չունէր, ընդհակառակը՝ կարելի է ըսել անելի մեծ հաւանականութեամբ՝ ձեռքս էր բռնուողը, կամ - ինչպէ՛ս ըսեմ - ձեռքս բանի մը մէջ թաթխուած էր, բանի մը մէջ որ ո՛չ մէկ իրականութիւն ունէր, ինչպէս ըսի, կարծես՝ ձեռքս ստուերի մէջ թաթխած ըլլայի: Վերջը, երբ սկսայ գրել, գրելու ընթացքին՝ միտքս պայծառացաւ, այսինքն՝ անելի մօտ թուեցաւ, շատ անելի հուպ, գրեթէ իրականութեան կպած, եւ անոր իսկութիւնը կամ էութիւնը ինձի զգալի դարձաւ: Այնպէս որ յանկարծական կերպով՝ ձեռքս ետ քաշեցի, լարծուն զգայութեամբ մը թաթխուեմ, ուրկէ եւ անիմանալիօրէն յուսահատ, երբ անսահման գոհունակութիւն մը զիս գրաւեց, իրմով լեցուց պարպուած էութիւնս, իրական զգացումով ապրելու յոյս մը, որովհետեւ ձեռքս իրապէս եւ ո՛չ թէ խաբկանքով իրական ձեռք մը բռնած էր, տաք, փափուկ, թաշային, որ հեշտալի ճկունութիւն մը ունէր, միաժամանակ՝ պինդ, գրիչ մը բռնելու ատակ, եւ այդ ձեռքը իմ ձեռքս էր, սեղանի բաց տետրակին վրայ պառկած, որուն մէջ կը յամառիմ տակաւին կապտել, բռնել, որսալ փախչող մտապատկերներս, մինչդեռ գիշերը կը սահի անվերադարձ, ընդարձակելով շրջապիտռ լռութիւնը, ու անձամօթ բան մը կը սկսի խլրտիլ, որ կրնայ լոյսին կեանքը ըլլալ գիշերուան արգանդին մէջ: Եւ քանի կը տարածուի լռութիւնը փոխանակ հետզհետէ մարմնելու, ուժասպառ, անելի՝ կ'երկարաձգուի, անելի՝ կը հարստանայ ան գիշերուան մէջ բարձրացող ոտնաձայներով, որոնց մասին չի կրնար որոշ կարծիք մը կազմել:

Վարսեաճներէն մեկնելէս ետք, յիսուն քայլ առած չէի երբ կանգ առի: Կանգ առի, լսողութիւնս սրած մտիկ ընելու համար: Այնպէս թուեցաւ ինձի՝ որ մէկը ետեւէս կու գար: Մանուկը ըլլալու է, խորհեցայ, բան մը մոռցած ըլլալու էի: Մտքիս մէջ՝ գլուխս դէպի երկինք խրելու շարժում մը գծուեցաւ, ի հարկէ առանց գծուելու, զի՞ծը պատկեր մը պիտի կազմէր ի վերջոյ: Եւ պատկեր մը չկար անկէ մտքիս մէջ: Խաբուսիկ տպաւորութիւն մըն էր, միապաղաղ մթնոլորտ մը կը տիրէր հոն, անշարժ ու հեռաւոր բանէ մը եկող, որ միշտ անփոփոխ հեռաւորութիւն մը կը պահէր, եւ սաստիկ կը նեղէր, նեղացուցիչ էր: Մտքիս այդ սուր, լարուած վիճակը Վարսեաճներուն մօտ մոռցուած բանի մը վրայ. որեւէ արդիւնք չտուաւ: Ո՛չ, բան մը մոռցած չէի հոն: Յանկարծ՝ երկու ձեռքերս բանկոնիս աջ ու ձախ գրպանները տարի: Միայն ձախ գրպանիս մէջ բան մը ձեռքիս դիմադրութիւն ցոյց տուաւ: Կոլուազ-ի ծրարս էր, որ վայրկեան

մը՝ հոն մոռցած կարծեր էի, առանց խորհելու որ ծրարը բնա գրպանէս
 հանած չէի, հակառակ սովորութեաւ: Ընդհանրապէս՝ ծխիկի ծրարս
 քովի սեղանին վրայ կը դնեմ, ամէն անգամ ձեռքս գրպանս չտանելու
 համար, բայց այդ ընելու չհարկադրուեցայ բնա, քանի որ չէի կրնար ծխել
 շնչահեղձութենէ տառապող հիւանդի մը ներկայութեան: Արդէն ոտնա-
 ձայները մէկու մը ետեւ վազող մարդու ոտնաձայներ չէին, արագ արագ
 իրարու լացորդող ոտքերու հանած աղմուկին չէր նմաներ: Աղմուկ ըսի,
 որովհետեւ վազող մարդու մը իրար հրմշտկող քայլերու ձայները տեսակ
 մը ինքզինքէն դուրս ելած մարդոց կը նմանին, կարելի չէ զանոնք համ-
 րանքի ենթարկել, քանի որ անմիջապէս՝ երբ գետնէն օդին մէջ կը ցատ-
 կեն, իրարու կը խառնուին, իրարու կը խճճուին, մէկ խօսքով՝ ոտնաձայն
 ըլլալէ կը դադրին, ըլլալու համար անորոշ, անդէմ աղմուկ մը: Ամէն պա-
 րագայի՝ երկվայրկեանի մը ժամանակամիջոցին, որուն ընթացքին ես կանգ
 առած էի, ոտնաձայներն ալ կանգ առին: Ինչ որ խորհիլ տուա ինձի՝ թէ
 անոնք ինձի հետ կապ ունեցող բաներ չէին, եւ սկսայ վերստին քայլել:
 Եւ նույնհետեւ՝ ոտնաձայները եւս վերսկսան բարձրանալ կոնակիս ե-
 տեւէն: Յանկարծ յիշեցի, մտաբերեցի, անոնք իրապէս ոտնաձայներ
 էին, հատիկ հատիկ, համաչափ ու ծանր, ծանր բեռնուած ըլլալու պէս,
 կարծես ամէն մէկ ոտնաձայնին մէջ՝ երկրորդ ձայն մը կար, բայց թա,
 մութ ու խիտ, եւ անոր մէջ ալ՝ ուրիշ ձայն մը, ատելի կտրուկ, կարճ, ծնածին
 պէս մեղմող, նման իրարու մէջ դրուած ալն տուփերուն, որոնք իրենց
 ամբողջութեամբ՝ բազմազան տուփ կը կոչուին: Ոտնաձայները, որոնք
 սկսան բաժնուիլ դուրսի տարածութենէն եւ քաշուիլ կամաց կամաց, ամ-
 փոփոխի գլխուս մէջ, կը քայլափոխէին, փոխուած քայլերու ձայները կու
 գային բախիլ ճակատիս ներքին խափն, մաշկին, ու հոն՝ կ'իմաստա-
 տորուէին: Ընդհանրապէս՝ թա ու հաստ ձայներէ բաղկացած էին այդ ոտ-
 նաձայները, Կապրիէլ Ֆորէի թաշուրթակի համար գրուած ցալգերգն ըլլար
 կարծես, ինչ որ հետեւեալ ձեռով կարելի է մեկնաբանել: Զայները ետեւս
 կու գային, տակաւին Վարսեւեաններու փողոցին մէջ: Փոքրիկ փողոց մըն
 էր Մանուկենց փողոցը, կարճ ու նեղ, զլխէդ վեր եթէ նայէիր՝ երկինքը
 ժապատէնի երիզ մըն էր: Ցերեկներն անգամ՝ ձայները անկէ կը բարձրա-
 նային, իրարմէ ոչ շատ հեռու, շէնքերու պատերուն զարնուելով, մէկ
 կողմէն միւսը, ինչպէս ձայները՝ որ կ'ելլեն բազմապատկուած հոփի մը
 մէջէն, լեցուն ու կուռ, ու գիշերը՝ ատելի եւս խտացած ու ծանրաբեռնուած
 էին, շնորհիւ փողոցի բացարձակ ամայութեան: Անոնք անա ձգալեւժէ
 ցատկաւոր գնդակներու նման՝ կրնային ափիդ մէջ իյնալ, եթէ ափդ բա-
 նալու ըլլայիր: Բայց ինչո՞ւ համար ետեւս կու գային, ըսի, երբ սակայն
 այդպէս չէր: Ըսածս պարզապէս լեզուական սովորութեան մը ար-
 դիւնքն է, ըստ որուն՝ բոլոր ոտնաձայները մեր ետեւէն կու գան: Գոնէ
 այդպէս չէր երբ Մանուկենց փողոցն էի, ոտնաձայները օդին մէջ չէին

բարձրանար, այլ՝ կ'իշնային, այդպէս, ամէն մէկ քայլը ծանրօրէն կ'իշնար նախ կապարի նման, որ ինկած տեղը կը մնայ, որուն կը հետևեր երկրորդ ձայն մը, առաջինին փշրուած ձեւը, որով ան վեր կ'ելլէր տարտղնուելով, տարածուելով, մեզ չորս կողմերէն պաշարելով, եւ վերջապէս՝ կաշիի նման բան մը, որ ծնածին պէս կը մեռնի, ճղած ձայն մը կը հանէ, ու անմիջապէս կը մարի, կ'անէամայ, ոտնաձայնին վախճանը անտելով: Եւ այդ ատեն՝ ոտնաձայնը կը մեռնի, կը թաղուի լուրջեան մէջ, բայց հազիւ թէ ականջը լուրջեան պիտի վարժուի, եւ ականջին տերը պիտի հանգչի վերջապէս, լքելով իր ուշադրութեան լարուածութիւնը, որ անսովոր յոգնութիւն մը կը պատճառէ իրեն՝ յաջորդը կը ծնի անմիջապէս ետքը, նոյնպէս ծանրօրէն, կապարի նման, փոշիի նման ալ սփռուելով, ու վերջապէս ցնդելով միջոցին մէջ, կաշիի փոքրիկ, աննշան պայթումով մը, եւ այսպէս՝ շարունակաբար: Իրապէս՝ ջիղերս սաստիկ անհանգիստ էին: Ամբողջ ջղային դրութիւնս կծկուած էր, եւ քանի որ ինքը անկարող էր վերջ տալու այդ ոտնաձայներուն, որոնք անողորմաբար կը ջլատէին զինքը, միտքս գորակոչ մը հռչակած էր, անոնց չէզոքացման պայքարին համար, բայց միտքս նոյնքան անկարող էր բնաջնջելու այդ յամառ ու անհանում ոտնաձայները, եւ իրենց կը մնար առնուազն՝ զիս զինուորագրել, երթալ սպաննելու համար պարզապէս, բնաջնջելու համար այդ ոտնաձայներուն տէրը, կամ շատ շատ՝ անոնց շեշտը փոխելու համար, քանի որ նկատեցի թէ ձայներէն անելի՝ անոնց շեշտն էր՝ որ իմաստ մը կու տար ձայնին, զիս անհանգստացնող, ջղայնացնող իմաստ մը, այն աստիճան՝ որ պէտք է կարենայի անոր վերջ մը տալ, ու ջնջել այդ անուանելի ոտնահարումները: Բայց որպէսզի գոնէ դիմագիծ փոխէին շեշտ փոխելով, պէտք էր գիտնալ թէ ո՛ր կը գտնուէր ոտնաձայներուն տէրը: Ի հարկէ՝ ետեւ չէր: Եւ ինչո՞ւ ետեւ պիտի ըլլար անպայման, երբ առջեւ կրնար ըլլալ անելի հաւանականօրէն, ոտնաձայներուն ընկալումը պէտք է առջեւէն տեղի ունենար, քանի որ ականջները ընդհանուր առմամբ՝ դէպի առջեւ բացուած են, եւ զոց են ետեւի կողմէն: Միայն թէ առջեւն ալ մէկը չկար, փողոցին կարճութիւնը այդ ապահովութիւնը կու տար ինձի, կը շնորհէր: Ինձի պէս կարճատես մը անգամ յստակ կերպով կրնար տեսնել: Փողոցները լաւ լուսատրուած էին, ցերեկուան պէս: Ստուերներու կամաչական խաղեր երեսկալելը անելորդ էր, հետեւաբար՝ յաջորդ փողոցը ըլլալու էր մարդը, մէն միմակ, իրեն ազատ ասպարէզ տալու համար ուսումնասիրուած, չափուած ձեւուած ոտնաձայներ կազմակերպելով: Այս մտածումը հազիւ իր շրջանը կատարած մտքիս մէջ՝ ուրիշ մը, նախկինը ժխտող մը անելի քան անոր մէկ պաշտպանը, եկաւ հաստատել հակառակը. ոչ միայն անկազմակերպ էին անոնք, այլ ձայնին առաջին շեշտին մէջ էր անոր բուն յատկանիշը, որ ինքնալքում մըն էր: Կապարի նման ինկող քայլը ինքզինքը մոռցած մարդու մը քայլն էր,

կամ ինքզինքը տեղ մը ձգած, ինքզինքեն բացակայ, այդ էր պատճառը՝ որ քայլերը գետին կը նետէր, կը փշրէր ու վառողի պէս վառելով՝ կը ցնդեցնէր շուրջը շուրջը: Յաջորդ փողոցը մտնելուս, երկու երեք քայլ առնելէ ետք՝ նոր կարգադրութիւն մը խորհեցայ, ճարահատ: Փողոցը շատ երկար էր, ու իմ բնակարանս այդ փողոցին ծայրը՝ փոքրիկ փողոցի մը մէջ կը գտնուէր: Եթէ հոն ալ մարդ չկար, կը նշանակէր որ շատ ուշ էր, ինչ որ քիչ մը ետքը պիտի հաստատուէի նամակատան ճակատին հանգչող խոշոր ժամացոյցին վրայ պզտիկ ակնարկ մը նետելով: Հոս փողոցը բոլորովին անաղմուկ չէր: Սրճարանները գոց էին, բայց գիշերային սրճարանները բաց էին, այսինքն՝ կ'աշխատէին, թէւ գոց դռներու ետին, եւ այդ պատճառով իսկ՝ անոնցմէ բարձրացող աղմուկները խորունկէն կու գային մինչեւ հոս, տեսակ մը կասկածանքով, ամօթով, գոց դռներու ետեւէն եկող շփոթ աղմուկ՝ որուն մէջ միտքը տուաշտագին պատկերներ կը յօրինէ, կոխ, անարգուն կիներու դիմադրութեան կանչեր, կամ լաւահաւաչ երգիչներ, եւայլն: Երբ պատահաբար՝ անոնց դուռը կը բացուէր պոռչտացող զինով մը դուրս նետելով, ետեւէն կը խուժէր հսկայ անասունի արտաշնչումին պէս բան մը, բայց զիս մտահոգողը անձանօթ ոտնաձայներն էին: Դժբախտութեան մը, մեծ տառապանքի մը մէջ էի, որ զիս կ'սնկէին, կը տանէին: Դոք, դոք, դոք, համաշափ, ինքզինքին մէջ պլլումը մարդու մը այս ոտնաձայները, որոնցմէ եօթա մը, նշանախեց մը անգամ չէր փոխուէր, լար եւ նման մէկը միւսին, պնդող, յամառ, ինքզինքը չլքելու հաստատ վիճակ, եւ սակայն արդէն լքում, ինքզինքը լքած կապարի նման ինկող ձայնին մէջ, անոր նման փշրուող, ու վերջապէս՝ անէացող, մեռնող կաշծի մը պէս: Միշտ այդ պահուն էր, որ կը խորհէի փոխել վարուելակերպս. փոխանակ ներգործական միջոցներու դիմելու, յաղթահարելու համար զիս անդադար պեղող հարուածները, պէտք է գործէի կրտսրական ձեւով, եւ արդէն պարտադրելու վրայ էի ինքզինքիս այն թելադրանքը՝ թէ պէտք է մոռնալու տալի բոլորովին այդ աղմուկներուն գոյութիւնը, կրկնելով անդադար եւ ինձի՝ որ ո՛չ մէկ աղմուկ կար, որ բացարձակապէս երեսակաչական էր եղածը, որ չկար վերջապէս, բան մըն ալ չկար, ամենուրեք՝ լռութիւն է, որ կը տիրէր: Երբ կանգ առի փողոցին միւս կողմը անցնելէ առաջ, խորունկ լռութիւն մը կը տիրէր ի հարկէ գիշերուան ամենախորունկ ժամուն: Երբ ոտքս վերցունցի, զայն վերստին գետին դնելու վրայ ըլլալով, բայց տակաւին չորած՝ այն զգացումը ունեցայ՝ որ իմ ոտքս էր, անհա պիտի սկսէի, պիտի վերսկսէի տխրահունչ ոտնաձայները: Ոտքս օդին մէջ պահ մը առկախ մնաց, բայց ի վերջոյ՝ գետին ինկաւ, շարտում բանի մը պէս, սատկած շունի մը պէս: Առաջին դռքին իսկ զգացի, որ ան իմ քայլս էր, իմ ոտնաձայնս: Զայնը իմանալու պէս, ինչպէս սարսափէ բռնում մը, տեղն ու տեղը անշարժացայ, բայց երկար չտեսեց անշարժանալս, իրականութեան մէջ՝ անկէ անմիջա-

պէս վերջը շարունակեցի շարժումս, որովհետեւ անյագորդ ծարաւ մը կար ներսիդիս՝ դոք դոքը կրկին իմանալու, մինչեւ կոկորդա բարձրացած ծարաւ մը, ու հոն խճճուած, թուքս կլլելը արգիւելու աստիճան: Հիմա որ ոտնաձայները իմս էին, անոնք ինձի կ'երեւէին իբրեւ հաշելի, որուն մէջ կը ցոլանար դէմքս, իմ դէմքս, թշուառական, ողորմելի արարածի մը դէմքը, որ իմս էր, եւ ես՝ անով կը յլփանայի, կ'որոճայի զայն մարսելու համար, յանձնուելէ առաջ անոր, կրկին ու կրկին վաշելելու համար զայն, առանց հասկնալու անոր դրդապատճառը, որովհետեւ միաժամանակ՝ յլփանալովս հանդերձ՝ նողկանք մը կը խառնուէր յլփացումիս, եւ ես յանկարծ սրատես դարձած աչքերովս՝ յստակօրէն կը տեսնէի հաշելիին մէջի դէմքին վրայ կարծես թէ հակառակ ուղղութիւններէ եկող ստուերներ, որոնք իրարու կը բախէին, ու չէին կորսնցներ իրենց առանձնաշատկութիւնները իրար զարնուելով հանդերձ, չես գիտեր ի՛նչպիսի գերագոյն վճռականութեամբ մը պահպանել ձգտելով երկդիմութիւնը, այսինքն՝ տառապելու եւ հաճոյանալու վաշելքները միեւնոյն ատեն, ոտնաձայներուս զանազան խտերը, իրենց թերթ առ թերթ կազմութիւնը, եւ հակառակ անոնց այլազանութեան՝ ինձի այնպէս թուեցաւ՝ թէ անոնք զատ զատ նշանակութիւններ ներկայացնելէ աւելի՝ փոքրիկ, անհատական անհեղին ողբերգութիւն մը ցոյց կու տային, որուն եւս միայն այդ ձեւով կրնայի տեղեկանալ առանձին առանձին մեկնաբանելով զանոնք: Ոտնաձայներուս կապարային ծանրութիւնը, ըստ անոր հաճած ձայնին, լեցուն, կուտ ու թաւ յանկարծական անկումը գետնին վրայ եւ անոր փոշիացումը իր երկարաձողոտ ալիքաորոտմներով օդին մէջ, եւ կայծին վայրկեանական անհետացումը, չնչին ճիշի նման աղմուկովը, իրականցին մէջ՝ նոյն բանն են, նոյն իրողութեան եղանակաւորումը: Ըստ գիտութեան՝ բոլոր զանգուածները նոյն արագութեամբ կ'իյնան, միայն օդին ներկայութիւնն է, որ կ'ապահովէ իրենց այլազանութիւնը, անհատականութիւնը, զորս կը կորսնցնեն օդէ պարպուած միջավայրի մը մէջ: Ատկէ՝ դիւրին էր հետեցընել, որ բան մը պարպուած էր, պարպութիւն մը գոյացած էր իմ էութեանս ներսը, որով կարելի եղած էր իմ ոտնաձայներուս գոնէ իմ գիցած երեք խտերուն՝ մի միայն մէկ բան ըլլալը, մի միայն դոք մը ամբողջ ներքին տարածութեանս մէջ, պարպուած Շուշանի ժեսթով:

Ճիշդ այդ պահուն՝ երբ կը գտնուէի լայն պողոտային բերանը, ծովախորշին դիմացը, պաղ հով մը փչեց ծովուն բացէն, գրեթէ փոքիս վրայ, ճիշդ ու ճիշդ աչ անուկիս եւ գիստիս ամենափափուկ մասին վրայ ցրտութիւն մը զգացնելով ինձի: Մոռցեր էի, եւ քամին եկաւ զայն արթնցնելու միտերուս մէջ: Ծիտակը ըսած՝ աչ անուկէս վար գիստիս կակող մասին հասած ջերմութիւնը ի վերջոյ շփոթուէր էր գիստին ջերմութեան հետ, եւ անոնք գիրար չէզոքացուցեր էին, երբ յանկարծ՝ ծովէն փշող քամին եկաւ

պաղեցուց: Պաղելով, սպեղանիի մը մման, իր գոյութիւնը զգացուց, որ գիտակցութենէն արտաքսուած էր, եւ կրկին կը ներկայանար, իր բոլոր մասնաշատկութիւններով, առանց որեւէ դիտումնաորութեան սակայն: Ո՛չ մէկ նպատակ ունէի այդ պահուն՝ վերապրելու վերոյիշումով. մանաւանդ ցրտութիւնը: Յրտութիւնը քամիէն աւելի՝ թացութեան հետեւանք էր. առանց թացութեան՝ քամին չէր կրնար տալ ի հարկէ պաղին տհաճ զգայութիւնը, բայց անհիկա անմիջապէս անոր առջեւ բացաւ չերմութեան ուղին, եւ ջերմութիւնը՝ հասած սերմին, թափանցիկ ու լարծուի սերմին յատկութիւնն ըլլալով՝ ջերմութիւն եւ յատկութիւն միեւնոյն ճիւղին մէջ միախառնուած՝ զարմանալի եւ անակնկալ հաճոյքի մը բացառիկ եւ անկարելի երանութիւնը բերած էին(*): Զիստիս վրայ սառուցի մման փակած ցրտութիւնը մոռցայ, եւ աչքերուս առջեւ յայտնուեցան Մանուկին մայրը, իր եւ աղջկան Ամիրեաններուն տուած սենեկային տաքութիւնը, գաւաթներէն բարձրացող տաք թէյին շոգին, տիկիներէն շունչի տաքութիւնը, որուն մէկ նմուշ էր Տիկին Վարոսեանի շունչը երբ կը խօսէր, մերթ ընդ մերթ արտոբանքով կամ դանդաղ, հանդարտ լափտեմութիւնը ապահոված մէկու մը մման, մէկու մը՝ որ երբեք պիտի չմեկնի այս աշխարհէն, ինչպէս թէ այս աշխարհը միայն իրեն համար շինուած ըլլար: Իսկ յանկարծական արարքներուն բուն պատճառը, որ միայն հիմա է որ կր հասկնամ, ուրիշ բան չէր եթէ ոչ հսկայ ուժի մը թաալումը վրադ, մասնաոր պատգամով մը, յետին նպատակով մը՝ դիմացինը լռութեան դատապարտելու, այսինքն՝ զինքը ենթարկելու իրեն, հպատակեցնելու, թիւթէն բռնած՝ ուզած տեղը տանելու վճռականութեամբ: Հիմա է որ այս հրակայական ռազմավարութիւնը ինձի կ'երեւայ յատկօրէն, ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ արդէն երբ Տիկին Վարոսեան առաջին անգամ ըլլալով կը յայտնուէր իր շողշողուն անձովը, յանկարծակի բացուած դրան մէջ լոյսով փայլատակող իր դէմքովը, դէպի ինձ կը յառաջանար, ձեռքը ինձի երկարած, նախապէս անկէ ետ առած ըլլալով մինչեւ արմուկը երկարող իր լայնավիզ ձեռնոցը, որ նորք մետաքսանման ու սեխի գոյն մորթէ էր, զայն ձախ ձեռքին մէջ դրած ըլլալով, «Ա՛խ» ընելով, կարծես՝ վրան մարմնութիւն կու գար, «ա՛խ, կը ներէք, Պարոն Արմէն, ցաւակցութիւններս», եւ ձեռքը փափկօրէն դնելով իմ ձեռքիս մէջ, ու զայն պահելով այնքան ատեն որ կը տեսէր իր ճարտասանութիւնը: Հազիւ այս տողերը գրած, մեղանը չչորցած տակաւին, կը ճմարեմ գրած տողերուս մէկ թերութիւնը, թերութիւն մը որ ինձի յատուկ չէ, որովհետեւ պարզապէս խաբկանքի մը ներգործութիւնն է: Հիմա անա՛ աչքերուս առջեւն է Տիկին Վարոսեանը իր պէծփումներով, եւ կը խորհիմ թէ ինչպէ՛ս կրնայ ձեռքս ձեռքին մէջ պահած ըլլալ մինչեւ իր ճառին աւարտը, քանի որ անդադար կը կոտորտուէր իր մարմնին այս մասը, երբեմն վարի մասը աչքամուխ ընելու թաքուն, թերեւս ալ անգիտակից դրդումով, հետեւաբար՝ աւելի խորապէս

ճշմարիտ քան թէ գիտակցուած արարքը: Պէտք էր շատեց ձեռքս լքած ըլլար, իր ճակատագիրին պիտի ըսէի, բայց իր բախտին ձգած պահուն իսկ՝ անոր մէջ ներարկած պիտի ըլլար արդէն իր զարմանալի կնոջական իգութիւնը: Այդ էր պատճառը՝ որ ինձի ալ տպատրութիւնը կու տար՝ թէ երկար ատեն՝ ձեռքը ձեռքիս մէջ էր, եւ կը գործէր այնպէս՝ ինչպէս պիտի գործէր եթէ բնաւ քաշուի չըլլար աշխարհի վրայ: Ապիս մորթին վրայ դրոշմուած, տամուկ ու ճամուկ, անոր ձեռքին շերտութիւնը կը պահպանէր իր տեսողութիւնը, մինչդեռ ան վերացած՝ կը ճառէր, ձայնին մէջ թըրթռումներով, երգիչի մը նման՝ որուն ձայնը մինչեւ գլուխը կը բարձրանայ ու կ'իջնէ մինչեւ կտրծքին մտանցները, եւ ասոնք էին, որ բառերէն աւելի իրենց ազդեցութիւնը կը բանեցնէին մինչեւ յետին անկիւնները. իր դերասանական շարժումները կու գային ու կը զգուէին, կը շոյէին, կը փայփայէին աչքերս, որոնք հետզհետէ՝ կը զգային ծանրութիւն մը, որ ուրիշ քան չէր եթէ ոչ սեղմում մը ամբողջ էութեանս, առնուած իր երկար, կեռասի գոյն մատներուն մէջ, այդ՝ մատներուն, հոսանիքին թանձր ու ծանր հոսքը իր մատներովը կատարուեցաւ, եւ այն ատեն միայն՝ երբ անոնք լեմոնի մը պէս քամեցին մինչեւ յետին կարծիք՝ յանկարծ խօսքը իր տղուն ուղղեց այնպիսի ձեւով մը՝ որ կարծես քամած լեմոնի կեղեւն է որ մէկդի կը շարտէր: Յետոյ անհետացաւ բնականաբան մութ անկիւնները, աղջիկը հետը տանելով, դահիճին պէս՝ որ մահապատիժը գործադրելէ ետք գլխատուած մարդուն գլուխը կոճղին քովը ձգած՝ կը հեռանայ տեսարանէն, կացիներ կամ թուրք հետը, ձեռքին ծայրը:

Առաջին հերթին գլուխը տղուն կողմը դարձուցած ատեն՝ աչքին ծայրէն ինձի արհամարհական նայուածք մը նետած էր, եւ զայն անմիջապէս յետոյ՝ ետ առած, սրտին մէջ ահով, բայց եւ այնպէս՝ ժամանակ ունենալով իմ ներսի լարերուն վրայ ազդեցութիւն գործելու: Հոն տափօրինակ հակազդեցութիւն մը ունեցաւ: Կարծես թէ ուրիշներէն տեսնուելու վախը իրեն պարտադրած էր այդ խուճապային փախուստը, թէեւ ո՛չ արտաքին, տեսանելի, այլ՝ զգալի միայն, չես գիտեր ի՛նչ թաքնաթաքուր շերտփուկներով: Կարելի է ըսել արտաքուստ տեսնուածէն անկախ՝ ուղղուած էր մեծ ու ինքնագոհ, քիչիկ մըն ալ չարանճի ու գռեհիկ ձեւով՝ անմիջապէս պարտկուած տղուն, Մանուկին խօսելու պատրուակով: Սկսած էր ներքին փոթորիկը որոտալ, որուն ընդմէջէն ճամբայ մը կը փնտռէի, վերածնելու համար: Բարեբախտաբար՝ նորէն Մանուկը, դիտմամբ թէ անմեղութեամբ, օգնութեան հասաւ: Հազիւ Տիկին Վարդուհան եւ իր աղջիկը՝ Անահիտը, քաշուեցան սենեակէն, Մանուկ հսկող շունի մը պէս մէկ աչքը բանալով՝ ըսաւ. «Կեցցէ՛, Արմէն, մայրիկիս աչքը խածիր», մինչդեռ ես իրմէ եկող անարգանքին տակ կը մղկտայի բարկութիւնս որոճալով, ու կ'երդուրճնայի վրէժս լուծել օր մը, զայն տակաւ առնելով,

միտքս կը դնէի անդադար, կարծես առանց կարենալ չազենալու՝ «ես քեզի ցոյց կու տամ, ես քեզի ցոյց կու տամ», մանաւանդ որ սերմնահոսութիւնը սկսած էր պարտութիւն մը երեւալ ինծի: Ինչպէ՞ս, կը խորհէի, լակոտի մը պէս թոյլ տուի որ ուզածը ընէ...: Ահա՛, հիմա հասկցալ, իմ յոյսորտանքն է՝ զոր փորս խոթեց. «դուն աչնպէս ուզեցիր, ես ալ քեզի ցոյց կու տամ թէ ինչպէ՛ս փորը կը պարպեն, լակոտ»։ Արդարեւ՝ ի՞նչ եմ ես այս հին ազնուականներու աչքին: Այնքա՛ն անպատկառ եմ, այսպէս կամ այնպէս, զլուխդ քիչ մը վերցնես՝ անմիջապէս զայն գետին կը նետեն, չի՛շեցնելով որ չափ մը կալ, որմէ անդին անցնելու իրաւունքը չեն ճանչնար քեզի համար: Տիկին Վարսուեան մտերմութեան պահերուն՝ մասնաւոր հաճոյք մը կը զգայ Տիկին Երազեանին բարձր հովերը վարկաբեկելու, տեսնելիք բան է, երբ սմտեղուկ դարձուածքով մը ձայնին մէջ՝ Տիկին Երազեանը գովելով ու գովասանքը ժխտական դարձնելու հաճոյքով՝ Տիկին Երազեանը խեղճ ու կրակ բանի մը կը վերածէ: Բայց ինչ որ ինքզինքին՝ կ'արտօմէ, ամբողջ մը պաշտպանելու կոչուած հրամանատարի մը նման անողոք՝ ուրիշ որեւէ մէկուն չի թոյլատրեր. - կարծիք մը ունենալ դէպքերու ընթացքը որոշելու գործին մէջ:

Ըսի՝ որեւէ մէկուն, մանաւանդ՝ ինծի: